СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА

ЗНАМЕНИТИ СРБИ МУСЛОМАНИ

НАПИСАО

МИЛЕНКО М. ВУКИЋЕВИЋ

БЕОГРАД

ШТАМПАНО У НОВОЈ ШТАМПАРИЈИ — "ДАВИДОВИЋ"

1906.

ПРЕГЛЕД

МЕХМЕД СОКОЛОВИЋ

Између свијех синова поносне Босне и кршне Херцеговине бијаше се попео до највише части и заузимао је највише положаје Османскога Царства чувени *Мехмед Соколовић*, велики везир Турскога Царства друге половине шеснаестога вијека. Он је заузимао положај великога везира за владе три султана и, готово се може рећи, владао је Турском Царевином скоро 15 година.

Кад се Соколовић тако високо издигао изнад свијех осталијех својијех сународника у Турском Царству, вриједно је, а за нас Србе и значајно, видјети: ко је Соколовић, каква су му дјела, какав му је живот? Шта га уздиже толико изнад осталијех његовијех сународника, што стајаху на највишим положајима Османскога Царства?

I

Турски историци и биографи, као *Печевија* (Ибрахим ефендија Печујлија), *Али-Мустафа-Бен-Ахмед* и други, зову Соколовића *Соколи.* Отуда је прешло у *Хамера*,[1] од Хамера узео је *Цинкајзен,*[2], те Соколовића зову *Мохамед Соколи* (*Mohamed Sokolli*). По њима се и данас у странијем историјама Турскога Царства Соколовић зове *Соколи*. Међу тијем, несумњиво је да се овај велики везир Турскога Царства презивао *Соколовић*, јер му тако презиме забиљежише његови савременици и писци, који су одмах послије њега живјели.[3]

Што се пак тиче народности Соколовића, и савременици његови и доцнији писци веле да је *Србин*. Многа његова дјела, као што ћемо видјети из његова живота, такођер га истичу као Србина, поред тога што је био Србин по рођењу.

Да је Соколовић Србин, тврди и његов савременик *Андреја Бадоаро (Andrea Badoaro)*, који је био млетачки посланик на Порти 1573. године, јер вели за Соколовића:

"Мехмед, први везир, има за жену ћерку султанову, од које има сина од пет до шест година. Он сам има шездесет до седамдесет година, по народности је Србин (di nazione serviano)."[4]

Ово, што је још 1573. године казао Бадоаро, тврдио је и чувени руски познавалац историје балканскијех Словена *Вићентије Макушев*, јер вели у својијем историскијем споменицима: "Мустафа (Соколовић), синовац Мехмед-пашин, родом је Србин".[5] Дакле, кад је синовац родом Србин, онда је и стриц.

Најпослије и само мјесто Соколовићева рођења показује да је он Србин, јер се родио у Босни, у селу *Раванцима*, које је у општини села *Соколовића*, између Велике и Мале Варде, близу варошице Руда, гдје се и данас, како се прича, налазе развалине од куће, у којој је Соколовић рођен.[6]

II

Сад да пријеђемо на живот и рад Соколовићев.

Племе Соколовића дочекало је судбину осталога босанског племства. Оно је остало на свом огњишту између Лима и Гласинца. Изгубивши онај значај, који је имало раније за српскијег владалаца, живјело је као и остале српске породице.

Крајем XV и почетком XVI вијека Соколовићи се дијељаху на двије гране. Једна становаше у Руду, а друга у Раванцима. Из ове друге гране је изашао овај велики везир, а из ове куће у почетку XVI вијека бијаше и игуман манастира Миљешеве.

Између прве и друге десетине шеснаестога вијека ова кућа у Раванцима, како се прича, празноваше Бадње вече са оном свечаношћу и радошћу, с којом обично Срби дочекују ову свијетлу ноћ, када се родио велики учитељ љубави и мира међу људима. Отац са четири сина, пошто се помолио Богу за се и за својега брата, који бијаше игуман у манастиру Миљешеви, пошто је вечерао са синовима и унуцима, пошто су се развеселили, зађоше дубоко у ноћ. Прије, него што ће устати од трпезе, рече старац млађима: "Сјутра, како које устане, да добро упамти шта је ноћас уснило и да мени сутра исприча, да кажем шта коме сан значи". То старац нареди, па оде у своју собу, да спава.

Кад је сутрадан све поустајало по кући, веселе се и пјевају, као о Божићу. Свако чељаде, које је свој сан упамтило, прилази старцу, да му он сан протумачи. Најпослије дође му најмлађа снаха, која је била бремена, и рече старцу, како је уснила да јој је никао бор из утробе, па гранама вас свијет наткрило. Старац је саслуша, погледа је добро и одговори јој: "Да Бог да, да је срећно, моја снахо; али мучно да ти родиш земљи господара".[7]

Није дуго прошло, а најмлађа снага старчева роди мушко дијете, као златну јабуку. Дијете је расло на замјерак. Кад је одрасло, постаде чобанче.

Тако вели народно предавање о рођењу чувенога Соколовића.

Колико је Мехмед провео у кући својијех родитеља не зна се, као год што се не зна ни како се зваху његови родитељи. Прича се, да му се отац звао Мита (дакле Димитрије).[8] Лукари од некуда сазнаје да је Мехмеду крштено име било *Бајица*, тј. *Бајо*.[9] Његов стриц, како вели *Сагредо (Sagredo)*,[10] бијаше калуђер у манастиру Миљешеви или, како тадашњи млетачки писци веле, у цркви Светога Саве.

У раније доба, у доба кад је постојала српска држава, поједине српске породице одликоваху се тијем, што даваху народу кнезове, војводе, сердаре и заставнике. А сад, за владе Турака, кад не бијаше српске државе, појединим породицама чинило је час, ако даду што више служитеља Богу и олтару да чувају вјеру у народу. Тако је било и са овом кућом Соколовића у Раванцима. Њој бијаше пало у дио да даје служитеље манастиру Миљешеви. И сад је већ било вријеме да се неко опет одведе, који ће доцније замијенити игумана миљешевскога. Кућа је нашла да ће за тај посао бити најбољи Бајица. И он мораде оставити кућу и стадо оваца, те по жељи стричевој отићи у манастир Миљешеву, задужбину краља Владислава, а храм Светога Спаса, сазидан у жупи Црне Стијене, на ушћу ријеке Миљешеве у Косаоницу. Како ли је утицала на душу Бајице ова српска

светиња, пуна помена из славнога доба Немањина? Ту су мошти Светога Саве, ту је спомен у гроб краља Владислава, ту је ријека Косаоница, везана за Косанчић Ивана, ту се крунисао први босански краљ, Твртко I; тај је манастир везан за име великога војводе од Светога Саве, Херцега Шћепана.[11] Осим тога, ту бијаше пуно старијег књига и "цароставника", које је његов стриц читао, те се његова млада душа још зарана напајала побожнијем причама и казивањем о прошлости српске државе и српскога народа. Ту је било и хрисовуља и даровнијех писама српскијех владалаца са златнијем печатима и свиленијем гајтанима. Бајица је ту, код стрица, почео и књигу учити, сричући слова и слогове. Доцније, кад је књигу научио, почео је помагати својему стрицу, поставши "чатцем" у Миљешеви. Научивши да чита и поставши помоћником својега стрица,[12] он је и сам, на дугу дану, разгледао старе књиге, те се забављао читајући садржину и разгледајући разнобојне шаре и слике по старијем књигама.

Бајо бјеше бистар као већина дјеце из брдскијех крајева. Његова душа, жељна знања, схваташе и примаше лако све оно, што му је стриц показивао. Његова бистрина, његова окретност, љепота и диван склоп тијела не остадоше неопажени. Освајач је зарана то учио. Дође вријеме купљења данка у крви, а манастир Миљешева можда је био и мјесто, гдје је Турчин порезник одабирао дјецу, да води Једренету и Цариграду. И Бајо, мада имађаше већ преко шеснаест година, би одабран. Његова мајка, која се радовала што јој сина одведоше у манастир, сад се тужила на овај зао удес; али то ништа не поможе; Бајица са осталом дјецом би одведен у Цариград.

Кад је Бајо одведен у Цариград, тешко је одредити. Исто тако не може се тачно рећи: је ли заробљен или је одведен у броју дјеце, која су покупљена као данак у крви. Једни веле да је Бајо ухваћен, кад су царски порезници купили данак, у крви;[13] други пак веле, да је заробљен и одведен[14] у Цариград. У осталом, највјеровније је да је Соколовић ушао у број оне покупљене дјеце из Херцеговине, кад је оно херцеговачки санџак-бег Скендер Орносовић добио заповијест из Цариграда, мјесеца септембра 1513. године (18. шевала 921. године), да по Босни и Херцеговини покупи 1000 аџамиоглана (нејаке дјеце) и одведе у сараје.[15]

III

И млади Бајица, намјењен да буде служитељ манастира Миљешеве, нађе се у богатој вароши на Босфору, на капији два мора и два свијета. Из скромнијех ћелија манастирскијех, из самоће са Црне Стијене, са гроба Светога Саве, Бајица се обрте у околини за њега сасвим новој, он се нађе у пријестоници великога Турскога Царства. Дјечкову душу обузимала је туга за завичајем, за најмилијима и најближима, али га је заносило шаренило свијета, зграда и силна врева градскога живота. Уморан од пута, ваљда је дошао у коју турску кућу, да преноћи прву ноћ у овом богатом и великом граду. Сјутрадан већ је био са осталом дјецом пред јаничарскијем агом, који га је оставио да се у друштву са осталом дјецом одмори, док не дођу порезници и из осталијех дијелова царства.

Бајица већ носи на глави дугу капу јаничарску, налик на главу шећера, окићену перјаницом, и одјенут је у широке и дуге хаљине као мантије.

Искупили су се већ порезници и из осталијех крајева, сва су дјеца доведена. Чињене су припреме, да се дјеца уведу у вјеру, одрећи се закона својијех дједова, заборавити и навући црни

вео на најмилији дио живота свога, живота дјетињскога и младићкога, живота најњежнијих успомена. Али... сила Бога не моли. Обред турчења већ се свршавао. Сва дјеца подигоше десне руке у вис и узвикнуше: "Ла илахе ил Алах, ва Мухамед расул Алах!" За овијем је дошло обрезивање, и дјеца већ посташе мусломани. Нестаде њежнога мајчиног имена – Бајица, нестаде с њим и вјере прадједовске. Читаве куле дјетињскијех идеала и мајчинијех надања сурваше се. Нови се живот пред њим отвара с новим надама. Од Бајице постао је Мехмед, који ће цио свијет задивити памећу, славом и јунаштвом и оправдати значење имена својега.[16]

Кад су дјеца преведена у ислам, вријеме је већ да се учини избор, да се одаберу и распореде, да се упути свако према подобности и позиву свом. Јаничарски ага већ је отишао и извјестио султана да је све готово. Султан се опремио. Њега прати свита у раскошном и богатом одијелу, на бијеснијем хатима са златотканијем хашама на седлима и окићенијем рахтовима. Блијесак и сјај очи да засјене. Толико злата и сребра, таквога накита и богатога одијела, таквијех хатова очи Мехмедове нигде прије тога не видјеше. Ово бијаше свечан дан у Цариграду. Свечан дан, јер се одабирају потоњи стубови Царства Османскога; одабирају се потоњи државници и дипломате, војсковође и велики везири. Јаничарски је ага свечано одјенут. Носи ћурак од зелена атласа, опточен широкијем первазом мека и скупоцијена самура. Испод ћурка зелена антерија од истог ткива с рукавима од бијела атлаза. За свиленијем пасом жути ханџар сав се блиста у злату и драгом камењу. Рахтови му на коњу од самога сребра... Пратња је стигла, треба отпочети одабирање. И ево изиђе кизлар-ага, старјешина евнуха, сав се прелијева у злату, сребру и драгом камењу, лице му црно, све се љашти, а бијели зуби блистају се. Јадну дјецу језа подилази од необичног ока и погледа овога страшнога кизлар-аге. Уз помоћ капи-аге и неколико главнијех евнуха избор је учињен. Очи овијех бирача биле су свикле да завире у дно дјечије душе и да по физиономији одаберу оно, што ће бити најбоље. Прва група одаслата је у царске сераје и друга мјеста у царству. Ово су били *ич-оглани*. Други су одвођени из сераја и предавани двојици ага на управљање. Ово су били *ацам-оглани*.[17]

Млади Мехмед доспјео је у прву групу. Он је постао *ич-оглан*. Колико је времена Мехмед тако провео, не зна се; тек цагару манастирску сад је замијенила сарајска школа, гдје је Мехмед учио са осталијем ич-огланима у *кучук-оди* (малој соби) читање и писање, а особито познавање основа вјере Мухамедове. Мехмед, одраслији од остале дјеце, теже се навикаваше на нову вјеру, а још теже заборављаше стару. Али се и томе доскочило. Васпитачи се према дјеци понашаху врло благо, обећаваху им златна брда, а стављаху им у изглед, ако буду вриједни и пажљиви, висока достојанства са сјајнијем положајима и раскошнијем животом. Колико и колико пута гледаху ова дјеца, кад султан у џамију пође. Какав раскош, какво богатство, какав сјај бијаше у одијелу и оружју у спахи-баше, који се гибаше за спахијама на дивном коњу правога арапскога соја! Какав сјај и љепота у јаничара-аге, па у муфтије, а особито у великог везира. Како ли је плијенило очи и срце овијех младијех и славољубивијех дјечака оно силно шаренило, у коме се појављиваше свакога петка у свити султановој велики везир? Она црвена долама од кадифе златом накићена, оне златне токе, онај оштри ханџар, чије се корице блистаху у дијамантима и бувинима, она златом извезена капа, обавијена бијелом чалмом, изнад које се сприједа дижу дивне челенке, окићене драгим камењем, између којих се лелуја црвена перјаница нојева перја – све то плијењаше очи дјечије. А како ли тек утицаше на њих оно богатство и сјај на коњу великог везира! Сва опрема, и хаше и рахтови, све у жеженом злату и бијелом сребру, у сафирима, алемима и рубинима, да од њих очи не можеш одвојити. Силан сјај, силно богатство и раскош заношаху памет у овијех дјечака. А њихови васпитачи говораху им: "Видите, оно су ваша мјеста,

оно су ваши положаји; онако ћете и ви носити, само учите, будите послушни, будите вриједни, а сам Алах ће уздићи своје вјерне и наградити тако, да се неће видети од злата и драгог камења!"

Усред турске пријестонице, у средини мусломанској, дан и ноћ поучаван, дан и ноћ заношен сјајнијем обећањима, Мехмед се мало привио и, немајући никакве наде на спас, постао је присталица Пророков.

Кад је довршио први течај, Соколовић је, свакако, морао ступити у други, тако звани *килер-ода*, гдје су ичоглани учили разне језике. Ту је морао Мехмед научити турски, арапски и персијски, па можда и латински мјесто српскога језика, који су остали ичоглани, који не знађаху српски, морали учити у другом течају.[18] Осим тога у другом течају учили су се бацању стријела и копља, вјежбали су се у тјелесном раду и гимнастици. Све то, изгледа, морао је учити и Мехмед. Овај течај трајао је четири године. Послије тога Мехмед је морао пријећи у трећи течај – *хазна-ода*, гдје су понављали оно, што су учили у претходнијем течајима, за тијем се навикавали појединијем пословима при служби око султана, јер је од ичоглана одабирана најближа свита и послуга султанова. У овоме се гледало да сваки ради онај посао, према коме је имао највише наклоности. Не може се подацима потврдити, али свакако је и Мехмед морао проћи кроз све ове течаје. Најпослије то се може извести из његова доцнијег живота и његове спреме, као што ће се видјети, за вријеме ношења разних чинова и достојанстава.

Пошто је довршио оно учење, које су имали да сврше ичоглани, он је опет, нема сумње, био придодат коме великашу на службу, гдје би и практично примијенио оно, што је учио, а можда се још боље познао с државнијем пословима. Стога је с другима био придодат тадашњем *Искендер-Челебији*, тефтедару (благајнику) царевине.

Овај Искендер-Челебија врло је значајна појава у историји Турског Царства XVI вијека. У колико је мени познато, први пут се спомиње октобра 1514. године у походу на Мисир славнога Ибрахима-паше,[19] великога везира Турскога Царства за прве владе Сулејмана Сјајнога. Као министар финансија, руковао је свима дохоцима огромнога Царства Османскога. Поред тога он лично бијаше врло богат човек. Располагаше толиком имовином, да, како веле турски историци, богатство свијех доцнијих седам везира скупа не изношаше онолико, колико богатство Искендер-Челебије.[20] Поред имовине овај Крез Турске Царевине XVI вијека имађаше 6-7000 робова, међу њима њих 300 са златнијем капама на глави. Међутијем, Ибрахим, велики везир, који такођер бијаше врло богат човјек, имађаше тек око 100 робова са златнијем капама.[21] Ово богатство у робовима не бијаше само ташта жеља Искендер-Челебије, да истакне своје богатство, колико брига да спреми држави вриједне, младе и подобне људе.[22] Међу младићима, које бијаше узео к себи Искендер-Челебија, да их спреми за добре слуге државне, био је и Мехмед, с још неколико доцније виђенијег и знаменитијех личности.

Године 1533. при једном походу Ибрахимову од Халена преко Дијарбекира и Мосула за Багдад, страшно се заваде ова два моћна и знаменита човјека. Ибрахим поче мрзити Искендера тако силно, да му поче плести замке. Лукавства су на Босфору неисцрпна, а жеђ за осветом неутољива. *Накаш-Алија*, секретар Сирије, надајући се да заузме мјесто Искендерово, умједе му подметнути ногу,[23] и још јаче развити мржњу између Ибрахима и Искендера. И не прође дуго, а Ибрахим успје прво да подрије част и поштовање Искендер-Челебије, а за тијем изради код

султана и наредбу, да се тефтедар објеси. И та наредба би извршена у Багдаду 13. марта 1535. године.[24]

Свеколико благо, силна добра и многобројно робље би одузето и припаде султану Сулејману. Међу тијем робовима бијаше их седам, који се доцније попеше до највишијех положаја у држави, и то велики везири: *Мехмед Соколовић Високи* (турски *Тавил*), *Пертев-паша, Пијале-паша, Ахмед-паша, Мохамед-паша, Лала-Мустафа-паша* и *Хусејин-паша*. Затим доцније посташе беглербези и ови: *Колаби-паша*, *Бехрам-паша* и Рус *Хасан-паша*.[25]

IV

Тако је Мехмед смрћу богатога Искендер-Челебије опет доспјео у сјајне дворове царске. Сад се тек у њему бијаше развила жеља за положајем, жеља за високијем мјестима. И он ништа не пропусти, само да се докопа високијех положаја. Али у томе бјеше врло опрезан.

На Босфору, у двору силнога Сулејмана Великога, врло се цијенила умна бистрина, даровитост и досјетљивост. Затим све што бијаше у служби царској служаше се и *српскијем језиком*, јер то бијаше дипломатски језик[26] на Порти још од петнаестога вијека, а и сам султан Сулејман говораше *само српски и турски*.[27] Међутијем, Мехмед бјеше окретан, снажан, висок и стасит,[28] разборит и рјечит. Осим тога владаше, поред матерњега, српскога језика, још врло добро персијскијем, арапскијем, турскијем, талијанскијем и латинскијем језиком.[29] Стога је врло рано обратио пажњу на се, јер су се те особине у оно доба врло цијениле на Босфору.

И зато мало по мало поче се пети с положаја на положај, докле не доспје на највиши.[30] Он прво постаде царски коморник,[31] а потом поглавицом царскијех соколара и штитоноша.[32] На оваквом положају Мехмед је био непрестано у додиру са султаном и султан је добро уочио све његове врлине. Мехмед му се много допадаше, јер у њему познаде племенито срце и потоњега даровитога државника, јер величина једнога владаоца није толико у личнијем дјелима његовим, колико у вјештини одабрати даровите и спремне људе, људе државнике, широкијех погледа, који не зидају свој рад за годину, двије, него гледају неколико деценија унапријед. У то вријеме врло се бијаше истакао и потпуно поверење султаново стекао *Рустем-паша*, такођер Србин,[33] који 1544. постаде великијем везиром. Овога је Сулејман толико волио и одликовао, да му даде за жену своју кћер Мирмаху (Михрумах), која се слављаше као ванредна љепотица и необично паметна и духовита женска. Поред Рустема, доцније, око 1553. године, бјеше као трећи везир, старац од 80 година *Ибрахим*, такођер Србин из Босне.[34] Као што ћемо послије видјети, Срби, као чиновници и достојници Турскога Царства, врло су добро стајали за владе Сулејмана, па стога, кад умрије чувени капудан-паша (адмирал) *Хеирадин Барбароса*, јула 1546. године,[35] то важно мјесто бијаше повјерено Мехмеду Соколовићу. Тако Мехмед постаде личност врло великог значаја у Турском Царству. Султан Сулејман у погледу давања мјеста и одабирања људи држаше се оне пословице турске: "Кад Бог хоће да даде неком висок положај, он му даде и подобности". Колико је значајан овај положај, што га доби Мехмед, може се само онда разумјети, кад се зна каква је била у оно доба морнарица турска и како се долазило до успјеха на мору.

Морнарица турска у вријеме адмиралства Соколовићева била је млада, али ју је већ претходник Мехмедов био доста усавршио, тако да је Хеирадин Барбароса био достојан супарник сјајноме Дорији, адмиралу Карла V. Осим тога сви славни адмирали, као *Хеирадин*

Барбароса, Пијале-паша и други, бијаху готово самостални господари на мору. Све успјехе Турска Царевина постизавала је својом морнарицом преко морнара, који су, тако рећи, на своју руку "по мору гусарили и много пута били сами своји господари, не зависећи ни од кога."[36]

Кад Мехмед дође за капудан-пашу, први виђенији и истакнутији положај за њ, покуша да свој дар истакне и покаже своју вриједност. Ово му бијаше лако, јер му ту нико не сметаше, бјеше скоро самосталан. Он учини доста за турску флоту онога времена. Магацина и арсенала не бијаше на пристаништу, гдје би се справе и оружје за флоту склонило. Мехмед је увиђао тај недостатак. И одмах преже да подигне арсенал. И подигао га је. Прије њега стајало је нешто као арсенал, али то бијаше савијем отворено прем амору. Мехмед на том мјесту подиже магацин, огради га зидом, па за тијем шанцем, те постаде не само згодан за склониште справа и оружја, већ и да се не краде и не развлачи.[37] Овај магацин удешен је био за све што је било потребно лађама. И ово је једна од врло великијех тековина Мехмедових.

Велику част и дужност капудан-паше носио је Мехмед пунијег 5 година, и то тако сјајно, да је његовијем радом Сулејман био потпуно задовољан.

V

Међутијем, догађаји између царевине и запада тако се развијаху, да памет, умјешност и јунаштво Мехмедово бијаху Сулејману потребни на другој страни. И већ 1551. године видимо Мехмеда Соколовића као беглербега Румелије са столицом у Софији.[38]

Постати беглербегом Румелије значило је толико исто, колико постати и намјесником и извјестиоцем царскијем свијех земаља Турскога Царства у Јевропи. У овај мах султан није могао наћи подеснијега човјека за румелијскога беглербега од Мехмеда.

Још раније владаше у Угарској страшна свађа око тога, ко ће бити краљ: *Јован Запоља* или *Фердинанд Аустријанац.* Кад умрије Запоља 1540. године, остаде иза њега жена Изабела и син му Јован. Тек од тада насташе свађе око пријестола у Угарској, које су трајале пунијег десет година, све на штету народа и државе. Најпослије цијела та борба око пријестола сврши се тајнијем уговором између једне и друге стране тако, да Фердинанд добије Ердељ са Запољинијем дијелом Угарске. Али овај уговор требаше да остане тајан за Турке, јер они бјеху стварни господари не само Ердеља него и Угарске. Међутијем, сам краљ Фердинанд јави султану преко својега посланика да он узима Ердељ по праву нашљедства. Овим је прекршен један ранији уговор – београдски, што његов господар не држи ријеч, те га стога баци у Црну Кулу на Босфору, а нареди своме ново постављеном беглер-бегу у Румелији, Мехмеду Соколовићу, да скупи војску, оде у Ердељ и тамо поврати Изабелу и сина јој Јована. Мехмед одмах скупи војску и с 90.000 војника и 54 топа крене се на Угарску. Под Мехмедом бијаху паше смедеревски, видински и никопољски. Мехмед брзо допре до Сланкамена у Срijему.[39] И већ бијаше спреман да се крене даље, али га ту задржа познати дипломата кардинал *Ђорђе Утјешеновић*, намјесник у Ердељу, јер му чешће писаше ласкава писма, у којима га мољаше да не удара на Ердељ, који је покоран цару и царскоме штићенику Јовану. Соколовић му доста охоло одговараше, али очекиваше да му се намјесник Ердеља лично представи и поклони. Међутијем, од тога не би ништа, а Мехмед, срдит, диже цијелу војску, пријеђе Дунав код Петроварадина, освоји Бечеј, Бечкерек, Чанад, Липову и још 12 градова. Сад науми да пође пут Ердеља. Али га опет задржа

Ђорђе Утјешеновић. Овај лукави калуђер, задржавши Мехмеда, диже буну у цијелом Ердељу и наоружа по војника од сваке куће. Он нареди да кроз цијелу земљу прокрстаре најугледнији људи на коњима с крвавијем копљем и мачем, као знамењем опште опасности, а поред сваког иђаше по један пјешице и викаше: "Ето непријатеља отаџбине! Устајте! Свака кућа нека да по једног војника!"[40] Стога се Мехмед већ у позну јесен врати натраг, ударивши уз пут да освоји *Темишвар.* И 14. октобра с главном војском и 50 топова опет опсједне град и почне га тући. Јуришао је неколико пута, али узалуд, јер га одбијаше храбра посада под заповједништвом Стевана Лошонција. Мехмед потражи да му се преда града, а Лошонције му одговори да иде откуд је дошао. Тада му, класичној поезији вјешт, Мехмед Соколовић одговори поменутијем стиховима из прве еклоге Виргилијеве:

> "Прије ће, дакле, лаки јелен у ваздуху пасти
> И море голе рибе на обали оставити.[41]

Опсада је трајала до 28. октобра, али без успјеха, у Мехмед се повуче Београду[42] на зимовник. Одавде вођаше живу преписку са Утјешеновићем, из које се види не само велики дипломатски ум Мехмедов него и ванредно лијеп источњачки стил, што показује да је Соколовић дивно савладао тешкоће источњачкога стила и познао љепоте његове.

Међутијем, непријатељи успјеше да убију кардинала Ђорђа Утјешеновића, 17. децембра 1551. те се тијем прекиде сваки преговор. Стога се Соколовић крене 1552. опет на Угарску, удари на Темишвар и освоји га. Осим Темишвара Соколовић освоји Холаке (Hollakö), Бујак, Шаге (Ságh) и Гирмат (Gürmath),[43] читав Банат и *Солнак (Szolnak)*. Послије удари заједно са *Ахмет-пашом*, другијем везиром царства, на Егар. Соколовић бјеше с војском у долини егарској на Егидовом Брду. Напади и јуриши Турака бијаху узалудни. Град у овај мах не могоше освојити.

Године 1553. спремаше се султан Сулејман да зарати с Персијом, јер ако прошле и ове 1553. године Турска показа успјех према западу и тамо прошири своје границе, рђаво прође с Персијом. Стога бијаше потребно окренути оружје против Персијанаца. Мехмед Соколовић доби заповијест, да крене војску и да проведе зиму 1553. и 1554. године у *Токату*, те да се у прољеће отпочне рат с Персијом.[44] Мехмед се стараше да привуче пажњу свијех на своју воску. Стога, кад се мјесеца јуна 1554. године крете султанова војска, придружи јој се Мехмед на пољани код *Сушехера* (Ssuschehri). При приступању Мехмедове војске царској, сва се војска царска дивљаше китњастој војсци Мехмедовој. С рамена овијех војника спушташе се дивна пантерска кожа; на шлемовима, који се блистаху од сунчанијех зрака, лелујаху се лисичији репови, на ногама разнобојне чизме, а на њима дуге мамузе, на свакоме велики штит, на мишицама прелијеваху се плаве и модре наруквице, на рукама гвоздене рукавице. у појединијех војника лепршаху се црвено бијеле заставе. Коњи су им сви једнаки, сви једном бојом обојени.[45]

Овај рат трајао је кратко вријеме, али са успјехом. Мехмед и његова војска много се одликоваху. Јунаштвом се Соколовић веома истаче у том рату. Мир је уговорен у граду Амазији.[46]

VI

Кад се султан Сулејман врати са овога похода, вазда издашан према људима заслужнијем, дијељаше награде појединцима. Мехмед му се толико допаде, да му за успјехе у прошлијем

ратовима дарова везирско достојанство. Он постаде трећи везир царства у половини године 1555.[47] Тако Соколовић заузе још виднији положај. Његово мјесто – беглер-бега Румелије – доби опет Србин, јаничарски ага *Пертев-паша*, Херцеговац, који је, као што смо видјели, био заједно с Мехмедом под богатијем Искендер-Челебијом.

Тек што се прими овога великога положаја, доби наредбу од султана да угуши буну, коју у околину Солуна и Јенишехера бијаше подигао некакав *Мустафа-бег*. Овај се издаваше за *Мустафу*, сина царева, који је раније убијен по заповијести султановој. И ово бијаше нова прилика да Соколовић покаже још више вјерности према својему господару. Мехмед узе 4000 коњаника и 3000 јаничара и брзо изађе на сусрет силној свјетини, коју бјеше за собом повео Мустафа-бег. Буна је одмах угушена, а Мустафа-бег, бунтовник, објешен.[48]

Чим је угушена буна, тадашњи велики везир Ахмед-паша бијаше уклоњен и удављен, а на његово мјесто дође поново за великога везира Рустем-паша Опуковић.

Тако сада међу везирима бијаху поред Рустем-паше Босанца још и ови Срби: *Семиз Али-паша*, као други везир, родом из некаквога села у долини Праче, на путу од Сарајева Горажду,[49] и трећи везир Мехмед Соколовић.

Убрзо послије овога Сулејман повјери Мехмеду још већи и знатнији посао. Његов други син Бајазит, који бијаше намјесник Караманије, завади се са својијем старијим братом Селимом, подстицан на то од Лала-Мустафе, непријатеља Рустем-пашина. Бајазит диже чак и буну, којој бијаше намјера да се уклони Селим и пријесто да наслиједи Бајазит, као даровитији. Соколовић скупи војску, одмах оде противу Бајазита. Код мјеста Коније[50] 1559. године, маја мјесеца, потуче Мехмед војску Бајазитову и Бајазит умаче у Персију. Соколовић остаде и даље у Азији, проведе зиму у Халепу и вођаше преговоре са шахом да му изда бунтовника, пријетећи ратом, ако то не учини. Послије дугијех преговора шах издаде Бајазита султанову посланику и овај га погуби заједно са четири му сина.[51]

Још прије, него што погибе Бајазит, умрије 1561. Рустем-паша, велики везир, и на његово мјесто дође *Семиз-Али-паша*[52] Прачанин. Сад за другога везира царства дође *Мехмед-Соколовић*, а на мјесто његово постави султан раније поменутога Пертев-пашу Херцеговца. На тај начин опет заузеше три прва мјеста у царству Срби. За њима иде послије читав ред Срба, који бијаху на најглавнијим положајима царства. У овоме се јасно види, колики је био утицај српског племена у Турском Царству за владе Сулејмана Великог, а особито пред крај његове владе. То није чудо. Сви знаменити Срби на положајима помагаху своје сународнике, а особито Рустем-паша Опуковић. Овај, нагомилавши силно благо, помагаше на сваком кораку своју браћу, ма из које области они били. Тако на примјер као адмирали, послије Хеиредина Барбаросе, бијаху ови Срби: *Мехмед Соколовић, Синан-паша Опуковић, брат Рустемов, и Пијале-паша;* као велики везири другога и трећега реда: *Мустафа-паша, Семиз-Али-паша, Мехмед Соколовић, Пертев-паша, Мустафа Црногорац* итд. Да поменем још и ове знамените Србе: *Мустафа-пашу Соколовића*, намјесника Босне,[53] па послије Будима, *Хасана Предојевића*, намјесника у Темишвару итд.

Од овијех овдје поменутијех личности седам њих родом је из Босне и Херцеговине. Доста је само то узети, па видјети како силан утицај имађаше у Турском Царству Босна и Херцеговина.

Срби бијаху управници царства, Срби бијаху адмирали, и заповједници сухоземне војске у оно вријеме, када турска држава доспје на врхунац своје снаге.

Заиста, чудна судба српскога народа!

Једни, као мусломани, дизаху на врхунац силу Турскога Царства. Други, као хришћани, тукоше се и борише с Турцима и просипаху своју крв за Млечиће, Угре и Аустрију. А за себе?

Кад Мехмед постаде другијем везиром царства, онда му султан учини милост такву и толику какву и колику ријетко добивају и велики људи у Турској Царевини. Султан Сулејман удаваше двије унуке...

И Цариград је 17. августа 1562. године видјео ријетку светковину. Султан Сулејман већ је остарио: силни ратови, силни напори, жалости у породици, а и велика власт простране Турске Царевине, сломише повише она младићка плећа онај правилан стас од 1520. године. Осјећао је да се све више и више приближује гробу. Жељаше својему сину да очува добре стубове, а себи да припреми још који мио и весео дан под позну јесен својега живота. И он, већ старац сиједијех власи, удаваше три унуке своје за три велика и знаменита човјека царства својега. Двије унуке, кћери Селимове, удаваше једнога истога дана за два Србина мусломана. Старију, шеснаестогодишњу *Есмахану*, узимаше Мехмед Соколовић, а другу *Гевру*, адмирал турске морнарице *Пијале-паша*. Светковином око свадбе и спремом обе невјесте руководила је њихова тетка, љепотица Мирма, млада удовица Рустем-пашина, кћерка Сулејманова. Трећу унуку, ћерку убијенога Мустафе, удаде Сулејман за агу јаничарскога Абдул-Керима.[54]

Послије женидбе три године сједио је Мехмед Соколовић на миру. Живљаше срећно и задовољно, и мада му је Есмахана по каткад муке задавала својом љубомором,[55] опет је Мехмед умио наћи срећу у домаћем животу, а особито у неуморном труду око државних послова пространога царства турскога.

Његови снови младости већ су остварени, његове жеље за високијем положајима у Турском Царству скоро су постигнуте. Још само један положај, још само једно мјесто да заузме, па је достигао све оно, што може дати силна, пространа и богата Турска Царевина. Он жељаше још да заузме мјесто великога везира царства османскога, на коме сада сјеђаше Семиз-Али-паша из Прачe. То је највиши положај за којим жуђаше сваки паша у Турској Царевини, али зато врло злокобан. На њему владаше страшна вртоглавица због људскијех страсти, ћудљивости појединих султана и ћефови цијелога харема. Жене и ћерке, љепотице и милоснице, одалиске и евнуси појединих падишаха решаваху о животу и судби најјачих стубова царства, најдаровитијих државника и војсковођа, час дижући их до висине најближег пријатељства и повјерења, час бацајући их у поноре с највиших положаја, да се окупају у својој крви или да им обавије врат свилени гајтан, послан с висине пријестола. Али мало је било људи у Турском Царству, који се попеше на највише мјесто до пријестола, а који имадоше толику окретност духа, такво срце и понашање, да умједоше тако дуго одољевати свакој ћудљивости султанској, свакој плетки милосница и одалисака и мржњи појединијех властољубаца, као што то све имађаше Мехмед Соколовић.

Године 1565. јуна мјесеца умрије гојени Семиз-Али-паша. Мјесто великог везира остаде празно. Срећа се Мехмеду осмјехну и овај пут. Султан имађаше вјере у зета својега, и Соколовић

постаде велики везир. Сједе на мјесто, с којега се заповједаше државом, која се простираше од Кавказа и Каспијског језера до Атланских Гора у Африци, од Будима, пријестонице негдашње краљевине Угарске, до Багдада, негдашње столице Харун ал-Рашида.

VII

Крајем 1565. и почетком 1566. године бијаху затегнути односи између њемачког цара Максимилијана II и Сулејмана. Посланик царев тражаше од султана да се врате неки освојени градови, што их освоји Гази-Хасан-паша Предојевић, такођер Србин мусломан из Босне.[56] Од тога не би ништа, а још мање од мира, који жељаше њемачки посланик да уговори. Мјесто мира њемачки посланик однесе оглас рата.

Одмах по огласу рата Мехмед заповиједи управнику Босне, својему синовцу Мустафа-паши Соколовићу, да удари на границе и да нападне чете Максимилијанове. Мустафа то одмах учини освоји градове Крупу и Нови на Уни. Почетком 1566. султан и формално објави рат и поче се и сам спремати да пође и покуша још једном срећу према западу. На то га подстицаше и његова ћерка, још непрестано лијепа Мирмаха, па шеик Нуредин, који му пребациваше да је занемарио дужност мусломана. Најпосле и сам жељан да још који пут види бојно поље, крете се противу запада. Војска се сва бјеше скупила код новога водовода, који тек што бијаше султан довршио. Изнемогао од старости и подагре, не могаше, као до сада, ићи на коњу него на колима. Везир Мехмед Соколовић иђаше за једну станицу напријед, те припремаше све што је потребно за султана. Послије педесет дана стиже у Београд. Кад се чуло да је Сулејман поново пошао на запад с великом војском, препаде се Беч, пренерази се цијела западна Европа.

Дошавши у Земун, посла једну војску према Будиму, а сам султан мишљаше преко Варадина да удари на Егар, па оданде на Беч. И баш кад се хтједе кренути, стиже глас да је Никола Зрињски побиједио санџак-бега од Тирхала Мохамеда, да је погубио њега и његова сина, да је вас турски логор оплијенио и уз то још 17.000 дуката. Султана то доведе до бијеса, те нареди да се удари на Зрињскога у затвореном Сигету. На путу се одмараше султан у Харжани (Harsang) између Шиклоша и Печуја. Ту му стиже глас да је заповједник Будима, Арслан-паша, изгубио Палоту, Весприм и Тату. Једак на то, заповједи чаушбаши Буринзифи (безносном) да оде с 15 чауша и донесе главу Арслан-паше. Међутим, чу се, да је Арслан оставио војску има већ три дана и да иде цару у логор. На то султан измјени наредбу и рече да му се узме глава, кад дође под шатор Соколовићу, коме је султан још раније дао једну пасквилу Арсланову, написану против Мехмеда. Кад дође несрећни Арслан-паша, по подне 3. августа, с 15 тешко наоружаних коњаника, уђе под шатор Соколовићев и заузе за њ одређено сједиште. Није дуго чекао, али ето Мехмеда и рече му: "Шта ћеш ти ту? Коме си предао војску? Падишах те поставио за беглер-бега, а ти предајеш невјерницима градове! Тешко теби, проклетниче један, твоја је смртна пресуда изречена!" За тијем се окрете чауш-баши и рече: "Уклоните овога невјерника с пута!"[57] Што рече, то се одмах и стече. Арслан оде, као да није ни постојао, а Арсланово мјесто доби беглер-бег Босне Мустафа Соколовић, који је оставио спомен најчеститијега паше у Будиму. Одмах послије овога војска се крете даље, и кад свечано улажаше у Печуј, пред султановом пратњом јахаше два сина Соколовићева *Курт-бег* и *Хасан-бег*. Најпослије стиже силна војска под Сигет.

Око Сигета бијаше 90.000 војника и 300 топова, наперених на зидине сигетскога града. Напади су почети и сигетски соко бранио се као што му налагаше част и понос првога јунака и витеза. Сила бјеше на страни Соколовићевој, он надвлада брата по крви и језику, којега њемачка и угарска војска бијаше оставила самом себи и мирно гледаше све напоре Николе Зрињскога, а не хтеде а му помогне.

Сигет је освојен, али под градскијем рушевинама остаде и јунак Никола Зрињски сигетски и највећи султан Турскога Царства, Сулејман Сјајни.[58]

Нико боље од Соколовића не познаваше разузданост турске војске, кад јој нестане султана. Стога велики везир смрт цареву ником не објави. Све, који бијаху присутни царевој смрти, заповједи да се погубе. Кад војска, освојивши град, радосно хтједе поздравити својега султана, он заповиједи, те се мртво тијело султаново намјести пред прозор чадора султанова, а војска, што пролажаше туда, бурно га поздрављаше. Сваки дан готовило се за султана и постављао сто за ручак и вечеру. Паше, војници, бегови и други гледаху из далека, као бајаги, слаба султана у сјајном одијелу, гдје сједи у шатору на позлаћеној столици.[59] Међутијем, чауш Мустафа јездио је пут Београда, Ниша, Једрена и Цариграда Малој Азији у Ћутају, носећи писмо тасту Мехмедову, нашљеднику пријестола, Селиму, у коме му зет javља да му је отац умро и позива га да похита војсци и прими пријесто. Исто тако јездили су татари на све стране Турскога Царства и владарима у Јевропи, те јављали у султаново име да је освојен Сигет. Чаушу Мустафи бијаше наложено, да гдјегод стигне објави, како се султан не мисли враћати, докле не утврди Сигет. Дотле је Мехмед царски наградио све оне, који се одликоваху у боју под Сигетом, а плату је војницима повећао. Да би још боље затајио смрт султанову, посла један дио војске да освоји Бабочу (Бобовац). У исто вријеме, вели Хамер, пронијела се била вијест о султану, да се, пошто су му отекле ноге, не може јавно показивати, али кад буде готова мошеја у Сигету, да ће доћи на молитву у петак и захвалити Богу на тако сјајној победи. За то вријеме посла главу Зрињскога своме синовцу Мустафи у Будим, да је пошаље цару Максимилијану. Овај је пак после удовици Зрињскога у Чаковац. Као успомену на овога храброга јунака задржа Мехмед само сабљу и штит.

На тај начин умио је Мехмед одржати потпун мир и ред у војсци.

Селим, чим доби писмо, часа не почаси, већ похита што брже могаше у Београд и Сријему, и кад стиже у Вуковар, доби друго писмо од Соколовића, у коме га мољаше да причека војску у Београду, јер ће војска од њега, као од новога султана, тражити дарова и напојница, а то ће лакше моћи дати у Београду. Стога се Селим врати у Београд, а Мехмед издаде заповијест у име султана Сулејмана, да се војска врати натраг. И октобра мјесеца, у четрдесети дан по смрти султановој, диже се шатор султанов уз клицање чауша, свирку војне музике, и војске се кретоше натраг. Сви весели, као да је султан жив.

Мртво тијело султаново балсамирано ношено је у затвореној носиљци за војском. Уз свирку музике и весело клицање задовољнијег војника због освојења Сигета, стигоше до четврте станице пред Београдом. Кад војска стиже на четврту станицу до Београда, близу некакве шуме, пред зору на 4 часа, у тренут, када је пре 48 дана преминуо Сулејман, дозва Мехмед чатце Корана и од једанпут јекну кроз ноћ из јаснијех грла чатаца мртвачка молитва "Фатихе" из прве суре Корана:

О творче царства, спаси нас грјешне и ништавне,
Ти си само Бог, сила вјечна и трајна,
А све је друго пролазно и падно.

На то одговори друга половина чатаџа:

О, Боже вјечни!
Ти си помоћ моја,
Ти си заштита моја.[60]

Војска, изненађена и запрепашћена, сва се погружи у тугу и плач. Све се заустави. Везири и паше појурише у шатор Мехмеда Соколовића. Изјавише му своју тугу и сажаљење, Лад освану дан, јутро октобарско, Мехмед се појави на коњу пред четама, које се одмараху од силнога напора и пута и викну: "О, јунаци, о, ратници! Што чекате? Што не крећете војску? Зар нећете одати хвалу ономе, који је толико година владао над нама? Зар падиши ислама нећемо пјевати похвалну пјесму: *Алах је велики и Мухамед је његов пророк!* (Ла илахе ил Алах ва Мухамед расул Алах!) Сулејман је учинио Угарску краљевину кућом ислама. Он је свакога од нас доброчинством наградио. Није ли он заслужио, није ли наша дужност да његово тијело носимо на главама нашим пред његова сина и нашљедника, пред султана Селим-хана, који вас чека у Београду? Тамо он чека вас, да вам каже аманет оца својега, да вас награди богатијем даровима и сјајном платом. Будите храбри, будите весели, хајдете напријед! Оставите чатџе Корана, нек чате молитве своје."[61]

И војска се крете мирно напријед. У три марша стигоше у Митровицу. Одавде послаше везири сјајно посланство, да замоли Селима да прими пријесто предака својијех и покорност цијеле војске. Подсјетише га да по старом обичају дарива и награди везире, паше и војску. Селим се обрати некојим својијем савјетницима ондје у Београду, и они му савјетоваху да одбије поклоне и дарове. Соколовић је то предвидио и сада јавно исказа своје задовољство. Војска стиже у Београд и Селим одмах потврди Соколовића у истом положају. Он остаде и даље велики везир.

Нико боље у овој вријеме не познаваше прилике у царевини од Мехмеда. Нико јасније не схваташе од Соколовића шта треба даље предузети, шта треба даље радити. Како је још раније предвиђао буну војске, он нареди да се што прије тијело султана Сулејмана пошаље у Цариград. Таман је то свршено, а страшна преторијанска сатвар поче да риче из таласа незадовољнијег јаничара и дугијех одјељења, тражећи дарове и награде, тражећи злата и сребра.

Селим сазва на диван везире и настаде савјетовање: шта да се ради? Ако се даду дарови и награде, онда се већ губи углед, ако се не даду, пријети опасност новом султану. Док се они савјетоваху, на пољу мумлаше и рикаше неситост јаничарска као оркан у таласима мора. Мумљање и рика приближаваху се све ближе и претворише се у јасан говор. Могаху се разумјети погрде против султана и хуле на тијело Сулејманово, док се најзад не чу: "Нашљедник ни главе нам не окреће. Нико ни ријечи о нашијем даровима. О везире, везире, зашто је то? Дарова и поклона, или ћемо затворити стазе колима сијена на капијама Једренета или Цариграда. До сераја се неће доћи!"[62]

Соколовић посавјетова да се даду поклони, јер им је он то обећао још пред Митровицом. И расу се силно благо, и расу се злато и сребро. Војска би дарована. Сјај злата и сребра још више раздражи ненасите гомиле јаничара. Они тражише још. Одговори им се да овдје, у Београду,

нема више на гомили ни злата ни сребра. Војска пристаде да то добије при уласку у Цариград, иначе, ако то не буде, колима сијена затвориће улаз на капијама Цариграда.[63]

Најпослије, петога дана по доласку у Београд, војска се крете са султаном и везирима пут Цариграда. И прве десетине децембра стигоше пред цариградске капије. Све бјеше спремно за свечан улаз новога султана у пријестоницу. Парада се крете. Узвици: "Чок јаша падишах!" разлијегаху се до неба. Кад дођоше до старијех касарна и код принчеве џамије, парада застаде. Сам цар читав час мораде чекати пред једренском капијом. "Шта је?" – запиташе везири. "Гомиле кола са сијеном затварају пролаз?" – одговорише им. Тада изађоше кроз гомилу војника Пертев-паша и капудан Пијале-паша и стадоше умиривати војнике. Пертев-паша рече им: "Јунаци, не чините то!" Они му викнуше: "Мислиш ли ти да си овдје као при опсади Ђула?" Један га потеже с коња алабардом, и турбан државнога јединства котрљну се по земљи. На то ће рећи Пијале-паша: "Зар вас није срам за то, јунаци?" – "Шта имаш ти да говориш, лађару један!" И копљима збацише га са коња на ледину. Соколовић са Ахмед-пашом јави се у гомили. Вика се разлијегаше и даље. Они почеше бацати пуне шаке злата међу војску и тако продријеше до капија царске палате. Најпослије Соколовић убиједи султана да јаничарима обећа награду. И султан гласно рече: "Добићете по старом обичају награде и веће плате!"

Тада везири сједоше на коње и пођоше капијама. Пролазећи кроз гомиле јаничара, довикиваху им: "Хвала Богу, све је свршено. Цар је све обећао, молимо вас отворите капије!" Већ је с високијех танковрхијех мунарета и са Аја Софије одјекнула молитва, која се одаје Алаху послије подне, а капије непрестано затворене и цар чекаше пред капијама. Најпослије јаничари повероваше и отворише пут.[64]

Сјутра дан дарови су дијељени и сваки јаничар поред примљенијех 40 дуката прими још по 20 на име награде. Али сад почеше тражити већу плату и други редови војске, као спахије и улефаџије (најамници). Соколовић одмах уклони њихове аге, а оне, који потпириваху незадовољство, похвата и повеша, те тако леже свако негодовање. На тај начин Соколовић остаде и даље велики везир Турскога Царства за све владе султана Селима.

VIII

На реду је да прегледамо рад Мехмеда Соколовића за владе Селима II Колико је заслужан Мехмед, што се Селим утврди на пријестолу, најбоље је казао *Нехбетут-теварих* у три дистиха, који обухватају значај Мехмедова рада у овом тренутку. Он вели: "Нека нико не рекне да је то везировање или влада или вилењаштво, него нека рече, да је из критичног положаја, који је могао много неприлика донијети, спасао Османлијско Царство. Бог га обеселио и расвијетлио му гроб небеским свијетлом".

Како заиста султан Селим II бијаше врло слаб владалац, то би се систем, који је створио Сулејман Велики, одмах по његовој смрти распао, да не бијаше везира Соколовића, који знађаше управљати и даље истијем начином, којим је Сулејман управљао. Под управом Соколовићевом за слабе владе Селима Турска Царевина не само да не опадаше, но се и даље ширила. Јер 1570. године Синан-паша покори Арабију и у светом граду Меки одјекну молитва за "султана над султанима, хана над ханима, господара од два мора и два копна, господара од двије свијетиње исламске, Селим-хана сина Сулејман-хана".

Освајањем Кипра оснажи се турска сила на мору, али за кратко вријеме. Савез Млечића, Шпанаца, малтискијех витезова и другијех, под командом чувенога Дон-Жуана од Аустрије, сруши турску флоту код Лепанта септембра 1571. године. Изгледаше послије овога пораза да је срушена турска снага на мору. Европа у то тврдо вјероваше, али тако не бијаше. Европа и њени политички представници још не познаваху добро предузимљивост и издржљивост Соколовића, који се највише заузе, да поново дигне снагу турску на мору. Тадашњи капудан паша, Килиџи-Алија, рече једном на Дивану: "Лако је градити бродове, али за 200 бродова набавити што прије 500 лењгера, потребне једеке, једрила и остале ствари, то није могуће". На то му поносито одговори Соколовић: "Господине пашо, знај, да је толико велика снага и власт у Високе Порте, да јој ништа није немогуће. Заповједа ли се да лењгери буду од сувог сребра, једеци од саме свиле, а једрила од атлаза и кадифе, то ће бити. Што ти год недостаје ма на ком броду, тражи од мене и добићеш"[65] Капудан-паша, Килиџи-Алија, поклони се пред Мехмедом до земље и мирно му рече: "Знао сам, честити везире, да си ти једини, који ћеш створити нову морнарицу". И заиста Мехмед ју је створио. Колико поноса бјеше у Соколовића, кад је обнављао снагу турску на мору, најбоље се види из одговора, што га даде млетачком посланику Барбару, који је, и послије освајања Кипра, и послије лепантске побједе, остао у Цариграду. Кад дође код Мехмеда, да сазна хоће ли се наставити рат или закључити мир, Мехмед му одговори: "Дошли сте, да видите како нам је након последњега пораза[66] нестало храбрости. Знајте да је велика разлика између наше и ваше несреће.[67] Освојивши вам један део државе (Кипар), одсјекли смо вам десну руку, и ова вам нигда неће израсти; а ви, сатрвши нам флоту, оскубали сте нам браду; али ће она поново израсти из коријена у бради. Све док буде шума биће бродова, мањ да нестане људи; иначе биће их увијек доста, да наоружају бродове, попуне и ојачају их."[68]

Ово не бијаше гола хвала Соколовићева, но ријеч, која је до ситнице у дјело изведена, јер већ јула 1572. године из цариградскога пристаништа заплови дебелијем морем турска морнарица од 250 бродова с потпуном опремом.[69] Послије лепантске битке, врле сјајне за хришћанско оружје, загрозила је Турској опасност од тако званога светога савеза, који сачињаваху римски папа, Шпанија и Млетке. Соколовић својом вјештином отклони сваку опасност, која пријећаше Турској Царевини од овога савеза. Он закључи мир са Шпанијом и Млецима. Аустрији продужи примирје на осам година. За тијем ступи у пријатељске односе с Пољском, Русијом и с Француском.[70]

Крајем 1574. године (12. децембра) умрије султан Селим II. Соколовић опет прикри смрт султанову, докле из Магнезије[71] не дође син му Мурат. Кад дође нови султан, Соколовић му одмах оде и поклони се. И овом је приликом умео Соколовић сачувати земљу од јаничарских нереда. И тако на пријесто дође најстарији син Селимов *Мурат III,* рођен од Млечанке из куће *Бафо (Baffo)*. Ову Млечанку заробио је у младости Хеиредин Барбароса на острву Крфу, па је послао у серај, Селиму.

IX

Кад на пријесто ступи султан Мурат III, остаде Соколовић и даље великијем везиром царства. А царство је остало и даље на оној висини, где га је оставио Сулејман Велики. Његов везир још непрестано управља у оном истом правцу, у коме је и он сам управљао. А што царство није почело опадати, што још није пошло низбрдице, то је једино заслуга Соколовићева.[72]

Па ипак Соколовић не бејаше сад онако самосталан у својијем дјелима као прије. Млечанка Бафо, мајка Муратова, имадијаше јак утицај на сина, и Соколовић мораде с њом да дијели власт. Стога и рече једном приликом млетачком посланику: "Прошло је вријеме Селима II, када је требало само једну ријеч да речем султану, па да ми овај све одобри. Сад је друкче; имам муке да какав предлог протурим код султана".[73]

Дуга служба Соколовићева у чину великога везира изазвала је код многијех властољубивијех личности завист и мржњу. Његов положај код новога султана почели су да подривају. Мурат не само да не бијаше бољи од свога оца, но беше много слабији. Отац бар остави одријешене руке Соколовићу, те овај управљаше царевином, али син, будући слаб, повијаше се по жељи својијех дворскијех љубимаца и љубимица из харема. Одсудан утицај имађаху на ток државнијех послова сплеткаши и жене из харема. А сплетке и жене у стању су да оборе најдаровитијега политичара и државника, а исто тако да сурвају и доброга владаоца. Је ли онда чудо, ако је почела Соколовићева силна моћ да опада?

Мурат, подстицан својим милосницама и женама, изјављиваше како је већ уморан од дуге владе Соколовићеве и да жели сам да управља. Мехмед је знао од куда долазе те појаве, те је покушао да ослаби противнике и настави даље да управља царевином онако, као и раније што је управљао.

И ако моћ Мехмедова бјеше почела опадати на Порти, она се још јако осјећаше на свијем дворовима, који имадоше додира с Портом. Кад Пољаци 1576. године бираху себи краља, Соколовић пријећаше да неће пристати на мир, ако се не изабере за краља лице, које је по вољи Турској Царевини. И би изабран *Жигмунд Баторија*. Идуће 1577. године, кад упадоше Татари у пољске земље, посла Баторија својега секретора *Христофа Джиежека* (Christoph Dziezzek), да се тужи Порти на упад Татара. Овај, као изасланик, бјеше врло необазрив и на самој аудијенцији код султана замоли га, у присуству великога везира, да га што прије пусти, да му поклони два коња за краља и један тимар за чауша, који га је пратио. На то му одмах Соколовић љутито одговори: "Султанов је одговор готов. Ти можеш с чаушем одмах отпутовати. Краљу нећемо послати ни коња ни магарца, јер је сва добра султанова вратио незахвалношћу и разбојништвом на молдавској граници. А татарском хану нека је црн образ, кад није умио да се користи згодном приликом, коју сте му пружили, те да ухвати и краља и великаше. Да је цијелу Пољску оплијенио и огњем попалио, не би надокнадио вриједност онијех коња, што их ви заплијенисте на Дњестру; ни замијенио ону пљачку, што је починише браћа *Барацки* (Baracky). Нека је проклет тај краљ, што је према султану тако незахвалан! Нека пошље живе разбојнике или њихове главе, ако то не учини, он ће себи скувати чорбу; само не знам како ће је покусати. А што се тимара тиче, за који молиш, то се не надај. Ми не плаћамо за орјатина, који је одријешио кесу да сам плаћа."[74]

Осим овога види се још моћ Соколовићева при склапању уговора и пријатељства с Млецима, Флоренцијом (Фиренцом, прим. прир.), Шпанијом, Енглеском и Швајцарском; а још боље се види моћ Соколовићева у томе, што му плаћаху поједине државе нарочити данак, поред онога што плаћаху султану. Тако му Аустрија плаћаше 9000 дуката, Ердељ 3000, Дубровник 5000, Влашка 7000, Молдавија 3000, најпосле Млетке 4000 дуката.[75] Свега примаше 31000 дуката у злату.

Плетке у Цариграду остале су исте. И ако тамо више не седе византијски цареви но потомци Османови, ипак су задржали све особине старога византинизма. Подлости, лукавства подмјетање, пањкање за новац и сплетке, само да се дочепа власти, осташе у снази и за владе турске. Те особине византинизма непрестано живљаху. И у колико ће маха ухватити зависило је од особина поједминијех султана. Што су султани били слабији, то су се сплеткаши и жене јаче истицали. Па тако бијаше и за владе Мурата III. Њему је, као што поменух, била досадила неограничена моћ великога везира; он сањаше да сам влада.[76]

Вјеран слуга државни и помоћник Соколовићу бјеше државни секретар *Феридун*. Овај, поред тога што бијаше способан државни чиновник, имађаше и другијех заслуга. Њега је одликовао још под Сигетом Сулејман Велики. Соколовић га доцније подиже за нишанџију. Сад га премјестише из Цариграда за Београд. Мало за тијем Соколовић претрпе и други пораз. Његова вјерног пријатеља, царскога управника Кипра, Арапина *Ахмед-пашу*, нападну разјарени војници, подстакнути од непријатеља Соколовићевих, те га на парчад исјеку. Подеране и крваве хаљине његове донесоше пред великога везира. Кад их Соколовић спази, мирно рече: "Бог да га прости! Много је претрпљео".[77] Соколовић изгуби врло много и у томе, што му баш у то вријеме умријеше два највећа пријатеља, и то Муфтија *Хамид-ефендија* и његов пашеног, земљак и сународник, Србин *Пијале-паша*. Тада његови непријатељи добише још већи мах и погубише његова штићеника *Михајла Кантакузена*, звана *Шејтан-оглију*.[78] Најпослије Мехмеду Соколовићу непријатељи зададоше рану без пребола, јер му погубише синовца *Мустафа-пашу Соколовића*, најчеститијега управника Будима, једног од најзаслужнијих и најплеменитијих људи у јевропској Турској. Васпитан на двору Сулејмана Великога, свршио је права и био тефтедар темишварски, затим санџак-бег Клиса и Херцеговине, а 1564. стриц га постави за управника Босне. Он се старао о сирочадима и удовицама; подигао је куле у Сигету, у Стојном Београду и нашем Београду; предграђе Будима огради зидом, а тврђави подиже барутане, бање, џамије и школе.[79] А сва кривица бијаше овом чувеном везиру та, што не хте да се ожени једном од сестара султановијех.[80]

Вијест о смрти његовој стиже изненада у Цариград. Мехмед о томе ништа није знао. И то бијаше за њега као гром из ведрог неба. Смрт синовца јако га је потресла. Али опет, и ако је изгубио најглавније пријатеље, и ако су најглавнија места заузели његови непријатељи, он и даље остаде на положају великога везира. Али се и њему спремаше погибија. Кад се навршила година дана од смрти Мустафе Соколовића, баш на дан смрти, 10. октобра 1579. године, Мехмед сјеђаше у својој палати тужан и мрачан. Да би растјерао суморне мисли, да би се разгалио, дозва свога коњушара *Хасан-бега*, да му чита неки одломак из историје. И то бијаше баш онај одломак, који га је у дјетињству највише запајао, то бијаше онај тренутак из историје турске и српске државе, који су његови сународници најљепше у пјесми опјевали. Хасан-бег му читаше *Бој на Косову*. Његове су мисли тада блудиле врло далеко. Сјећао се и мјеста рођења, и народа из чије је средине поникао. И кад му Хасан-бег прочита како је Мурат I пао од ножа Милоша Обилића, Соколовић клече и стаде се молити Алаху. Свршивши молитву, рече: "Нека да Бог, да и мене тако нестане са овога свијета."

Сјутра дан, 11. октобра, Соколовић је цио дан имао посла око државнијех ствари. Радио је, као и обично, од јутра до мрака. Тако је и ово вече сједео сам у својој соби и радио. Кад од једном чује неку свађу у предсобљу. Некакав Турчин у дервишкијем хаљинама навро, па хоће великом везиру, али га слуга не хтједе пустити. Он стане викати и ружити, што му се као дервишу стаје

на пут изаћи с молбом пред везира. Кад то чује Соколовић, заповједи слугама да га пусте. Дервиш уђе, преда му писмену молбу. Док је Соколовић читао, дервиш извади сакривен нож испод хаљине и сјури га у срце везиру. Смртно рањен, Соколовић дохвати ханџар, да казни убицу, али рана бијаше смртна, и он се сурва на под. Пренијеше га кући и он послије три часа умрије. И Соколовић бјеше мртав.[81] Млетачки посланик Барбариго извијестио је своју владу о смрти Соколовићевој депешом одмах сутра дан 12. октобра 1570. године. У депеши се вели:

"Јуче тражаше некакав дервиш да изађе пред великога везира, што му хтједоше забранити, али на заповијест свијетлога паше пустише га. Приближујући се његовој свјетлости, скиде сандалије с ногу, пружи некакву молбу једном руком, а другом сјури мач паши у прса. Овај се хтједе одбранити, али малаксао паде на под. Донесен кући, издржа једва три часа. Дервиш је данас на заповијест султанову објешен. Паши је био врло добро познат, јер му је одузео тимар. За великијем везиром општа је жалост, јер је сваки тврдо увјерен, да је Османско Царство претрпело велики губитак."[82]

X

За вријеме док се Соколовић налажаше на овако високом положају, док бијаше први доглавник Османскога Царства, док прикупљаше око себе за доглавнике своје сународнике Србе из разнијех српскијех покрајина, који бијаху преведени у ислам, могли бисмо се запитати: *"Па какав бијаше према другој браћи својој? Какав бијаше према Србима православне вјере?"*

Је ли могао онај, који је провео најљепше дане своје младости у православном дому својијех родитеља, сасвијем заборавити своју браћу? Да ли је могао заборавити оне утиске из младости, које у његову душу уписа најчувенија српска светиња – манастир Миљешева и мошти српскога просвјетитеља?

Послије пропасти српске деспотовине пала је ускоро и српска патријаршија и патријаршијска столица у Пећи остала је празна за читав један вијек. Грчки црквени великодостојници из вјековне мржње према Србима и према самосталности српске цркве, успјели су да сруше и независност српске цркве. Они су је потчинили Охридској Архијепископији ускоро послије пада српске деспотовине. Срби су покушавали више пута да поврате независност своје цркве али без успјеха. Цариградски патријарси жељаху, *да се нигда не обнови пећка патријаршија*, "и тај, који би покушао да је обнови, па ма ко био, вели један патријарх, да је проклет од Бога сведржитеља и овога и онога свијета, и да му се никад не опрости, судба да му је као и Јуде издајника".[83]

Од самовоље и нетрпељивости црквенијех поглавара из Фанара српски народ у најцрње доба свога робовања много је подносио. То је осјећао сваки српски манастир, па и Миљешева. Све то морао је Мехмед сазнати још прије, док је био у манастиру Миљешеви код свога стрица.

Успомене из дјетињства чине трајне утиске на душу, које се заборављају само онда, кад се легне у гроб. И Мехмед нигда не заборави успомене на своје родитеље, на своју браћу, на своје село, на своје ђаковање, па и на свијест о народу своjем. Кад дође до високога чина, кад остаде моћан као везир царства, није забранио приступ својијем хришћанскијем сродницима да му

долазе. *Герлах* 1577. године пише: "Његови сродници често му долазе и походе га, имају слободан приступ; ко жели да остане хришћанин, он и остаје."[81] Према томе, његова љубав према сродницима не само није охладнела, но бијаше врло јака, јача но и код једнога од доцнијех великијех Срба мусломана.

У вријеме кад Мехмед постаје великашем у Турској Царевини, прича се, да му брат бијаше игуман у строј српској задужбини, у Хиландару, на Атонском Бријегу. И данас хиландарски калуђери о њему причају да је имао од султана ферман, којим му је одобрено, да може носити топуз и њиме свакога тући, ко му се успротиви. Стога веле да се звао *Топузли-Макарије*. Прича се даље, да је носио већу камилавку но остали калуђери.

Још је занимљивије то, што се прича да је тај игуман српског манастира Хиландара доцније постао пећким патријархом.[85]

И заиста, године 1557. обнови пећки патријаршијски пријесто *Макарије Први*, за кога се тачно зна да је био најближи крвни сродник Мехмеду Соколовићу. Да ли је Макарију помагао Мехмед да обнови пријесто независне српске цркве или не, сад ћемо видјети.

Мало час видјесмо, да је српска црква била потчињена Охридској Архијепископији. Фанар је заповиједао готово у свијем црквенијем областима Балканскога Полуострва. Владике фанариоти управљаху и у српској цркви. Располагаху имовином црквеном и манастирском. Развлачише благо, што га српски владаоци негда даваху својијем задужбинама. И Срби, робље Турске Царевине у политичком погледу, бијаху у црквеном погледу робље фанариотских владика. Смирени духовник Макарије, брат знаменитог Мехмеда Соколовића, у ово вријеме другога везира Турскога Царства, не могаше то да сноси. Њему бијаше досадило ово насиље обијеснијех грчкијех владика. Он се стараше да стресе бар ову напаст с народа српскога.

И једнога дана 1557. године састадоше се у Цариграду *два рођака најближа по крви, два брата, у палати Мехмеда Соколовића*. Од браће једно је *Мехмед*, силан и богат, други везир царства, добар мусломанин, а још бољи слуга силнога султана Сулејмана Великога; други је *Макарије*, смирени духовник, по свој прилици игуман манастира Хиландара, добар хришћанин и одани слуга српске цркве и српскога народа. Оба брата, синови старе српске властеоске породице Соколовића, из старе покрајине Рашке, колијевке негдашње славне државе Немањића.

Обадва их је први пут обасјало сунце у српскијем горама, на обали Лима и близу Вишеграда. Оба су васпитани у *Миљешеви*. И ако их раздвајаше вјера и положај, *спајаше их крв, везиваше их мајчино млијеко и диван матерински језик.* Оба су одгајани у дјетињству заноснијем казивањем народнијех пјесама и приповједака, које су пуне славе о прошлости и величини Србиновој. А они су, и Макарије и Мехмед, одрасли у крилу оне српске области, гдје се најживље пјева српска пјесма, гдје је највише остатака из српске прошлости. Најпослије, њих везиваше љубав према народу, из којега су поникли. *Оба брата не само да бијаху Срби, већ и осјећаху српски*.

Мехмед је добар политичар, добар познавалац људи у Турској Царевини, добар зналац прилика и односа међу народима у широком Османском Царству. Знао је среброљубивост фанариотскијех владика, знао је и грабљивост грчкога свештенства. Брату Макарију није било

потребно да дуго обавештава брата Мехмеда. Положај је Мехмедов и висок и значајан. Његова је реч силна, разлози јаки, а и жеља да учини како год добро народу, из кога је поникао. И година 1557. донијела је српскоме народу ферман, којим се обнавља *Пећка Патријаршија,* а на пријесто сједе Мехмедов брат Макарије. И, ево, гдје област Рашка – срце српске земље – и у вријеме робовања српскога, у XVI вијеку, даје српском народу два знаменита Србина. Један, кад нема српске државе, служи султану и Мухамеду, али зато опет зна да је Србин и прима Србе хришћане у своју палату. Он их не нагони на промјену вјере, већ ко је хришћанин до воље му стоји остати хришћанином или пријећи у ислам. Други опет сједи на пријестолу који је основао Свети Сава. Служи у Хиландару, па за тим, *уз помоћ свога брата* Мехмеда, обнавља оно, што је Свети Сава подигао, ствара поново независност српске цркве и постаје патријархом на пријестолу Светога Саве.

У вријеме српскијех страдања, у вријеме потпунога политичкога ропства ова два брата долазе међу најсвијетлије појаве, које може наша историја забиљежити на своје листове.[86] Помоћ Мехмедова Макарију и српском народу очигледна је. Она је знаменита и Српство је дужно да је се с поносом сјећа. Мехмед Соколовић не би задовољан само тим. Он је помагао 1574. године, те је његов синовац, коме не знамо имена, постављен 30. августа за архијепископа у Охриду. О томе је *Стеван Герлах* оставио у својем дневнику, штампаном у Франкфурту, на страни 64, ову забиљешку: "У овом мјесецу (тј. у мјесецу августу), кад ја лежах болестан, Мехмед пашин αδενοροπαις или братов син (дакле синовац) произведен је за архијепископа у Бугарији; он има своју столицу десет дана далеко од Једрена, у вароши Охриду, у границама Епира и Србије; ту сједи самсаг (санџак) бег, и има под собом четрдесет и неколико епископија".[87] Ово Герлах потврђује и у писму од 27. новембра 1575. године, гдје вели: "Архијепископ Бугарске синовац је првом паши".[88]

Осим овога сјеђаше у Хуму (Херцеговини) још за живота патријарха Макарија 1570, на митрополитској столици синовац му *Антоније*. Како овај Антоније бијаше синовац Макарију, то би онда, према овоме, био синовац и Мехмеду Соколовићу. А то се види и по томе, што кад умрије Макарије 23. октобра 1574. године, за патријарха дође му баш овај синовац *Антоније*. Мехмед је подржавао своје сроднике мусломане, а према ономе што је чинио брату, види се, да је помагао и сроднике хришћане. На основу тога мислим, да је помоћу Мехмедову дошао и Антоније на патријаршијску столицу.

Да сведем ово, што до сада у овом чланку изложих:

1. Мехмед Соколовић и Макарије, први патријарх обновљене Пећке Патријаршије, браћа су, и помоћу Мехмедову Макарије је обновио пријесто Светога Саве.

2. Године 1570. синовац Макаријев Антоније, дакле и синовац Мехмеда Соколовића,[89] био је митрополит херцеговачки.

3. Синовац Мехмеда Соколовића, дакле и Макарија српскога патријарха, *Мустафа Соколовић*, био је паша босански око 1565, а од 1566. паша у Будиму.[90]

4. Кад је умро Макарије 23. октомбра 1574. године, дошао је на патријаршијски пријесто *Антоније*, који је врло кратко време био, јер већ 1575. године видимо као патријарха *Герасима*.

Овај Герасим такођер је синовац Мехмеда Соколовића и Макарија, бившег патријарха. О њему је забиљежио Герлах 1577. године ову напомену: "4. (априла) сам био у Патријаршији, гдје сам видјео: *прво*, архијепископа Охрида и цијеле Бугарије, човјека од 50 година; *друго*, митрополита из Радиса, човјека од 40 година, црне браде и *треће*, архијепископа пећкога (zu Pechio) и цијеле Србије (Servien), човјека од 40 година и Мехмед-паше најближега по крви пријатеља."[91]

5. Најпослије 1. марта 1577. Герлан је видјео у Цариграду још једнога синовца Мехмед-пашина (дакле четвртога рођака). Герлах вели "Данас сам видјео пред нашијем вратима Мехмед-пашина братучеда (des Mehmet-Basssen Vetter), који је тек прије 2-3 мјесеца остао Турчин" (стр. 329 Герлахова дневника).[92]

Мехмеду Соколовићу није било доста, што је своје блиске рођаке попео на високе положаје у Турскоме Царству, у служби султану и исламу и у служби православне и независне српске цркве. Он се старао да заштити и права српскога манастира Хиландара, средишта некадашње српске културе и српске просвете, задужбине Немање и сина му светога Саве. Кад је Макарије био у Хиландару игуман, онда је на Порти помоћу Мехмедову издан ферман ове садржине:

"Кадији над свима кадијама и уопште свима духовнијем и свјетскијем властима, који заступају нашега Пророка, и у опште све пророке. Ти, који судиш сваку парницу свију вјера, нека ти је Бог на помоћи, мој драги велики кадија! Солунском кадији и свима областима, које припадају под вашу свету руку – Бог да вас унаприједи у науци!

"Овај ферман, који је с моје велике стране написан и послат вама, чим дође у ваше руке, да се о његову извршењу постарате.

"У Ајни-Орозу (Светој Гори) манастир, који се налази под именом "Хиландар", и старјешине истога манастира (калуђери) послали су једнога заступника код мога Величанства и тужили су се великој Порти у следећем:

"У цијелој Румелији, Видину, у Темишвару, у Босни и Херцеговини, које стоје под влашћу мојијех окружнијех начелстава; команданата појединијех мојијех пукова; церибашија, који купе данак; спахија, који примају спахилук од појединијех села; мојијех војвода над народнијем војскама и њихови помоћници и сви они, који извршују моје законе, иступили су од правде и почели су да грабе од хришћана све за своју корист; чак су наређивали манастирскијем старјешинама, да им они спремају (купују) хатове, мазге за јахање и друго, што им треба за издржавање и наредили су, да се у свијем црквама пале само воштане свијеће: те према овоме дошли су у велику опасност и попови и раја – од реченијех мојијех власника, па чак и прости народ – Турци – договорили су се, да поповима и раји непристојнијем ријечима досаде.

"Неки туже, а други свједоче један другоме, те тако осуђују невине хришћане. – Овај поступак с хришћанима моја вјера и Величанство не допушта никако. Зато вам се овијем ферманом најстроже заповиједа, да позовете старјешине свију манастира, све наше подручне начелнике, команданте пукова, церибашије, спахије, војводе и све поглаваре, које народ изабере, те да од истијех саставите једну велику комисију која ће имати задатак да у Божју правду извиди јавнијем и тајнијем путем ову жалбу хришћана, коју су доставили горе поменути заступници."

"Ако се докаже да је њихова достава истинита, то најстроже заповиједам, да се овоме стане на пут и да се овакве прилике више не дешавају.

"Ако су горе induced речене власти одузеле штогод од манастира, да се без икаквога изговора одмах врати манастирима. Да се допусти заступницима манастирскијем, да у име моје могу јахати коње, мазге и облачити њихова разна одијела, и своје приходе, које имају од вакуфа и народа, да могу слободно примати и њиме руковати, а и ви хришћанима наредите да штогод припада манастиру *Хиландару* и његовијем заступницима, да дају без икаквог изговора, јер за опстанак манастира треба народна помоћ.

"Ово је последња наредба и најстрожа с моје стране, коју као цар Отоманске Царевине и заступник свију признатијех вјера наређујем: да се од сада у мојој царевини свака вјера слободно исповиједа, и да стоји под вашом заштитом, и да нико не смије отимати како покретна тако и непокретна манастирска добра хришћанства.

"Заступници манастирски могу слободно исповиједати своју вјеру хришћанства.

"Ако се у поменутој комисији докаже, да је неко учинио штету манастирима, и ако ко од сада то учини, да се сваки такав човјек најстроже казни, и да се имена истијех и кривице мени пошљу.

"Немој да оставите да ми од сад овакве жалбе долазе. Овај ферман да прочитате народу и да га предате манастирскијем заступницима, да га они као своје право чувају."

Овај ферман потврђен је и доцније, послије смрти Мехмедове.

Међутијем, Соколовић је показао и при оснивању Пећке Патријаршије толико љубави према српској цркви, да јој је потчинио и Србе католике. Стога се у поменутом писму жали Марин Кавали (Marin di Cavali), како је Мехмед Соколовић био израдио у султана, да и католици плаћају пећком патријарху оно што и православни.[93]

Кад се овоме, што овде наведох, дода још и оно, што рекох у почетку о народности Соколовића, великога везира Турскога Царства, онда је потпуно доказано, да Соколовић бјеше не само по рођењу Србин, но и да се осјећаше Србином и да је, колико му положај допушташе, помагао српскоме народу. У осталом, то је прије мене увидео и изнео и *Константин Јиречек*, јер вели на крају својега чланка: *"Велики везир Мехмед Соколовић и српски патријарси Макарије и Антоније"*, који је печатан у IX књ. Јагићева Архива: "Однос Мехмеда Соколовића према пећкој цркви показује да се у мусломанскијех Срба XVI вијека није било угасило осјећање националнога и религиознога им поријекла и да су се они трудили да свој утицај код Порте употријебе на добро народне цркве, јединога још остатка старога домаћега и државнога организма. Мехмед Соколовић, који је до сад био познат као турски војвода и државник, био је у потаји *српски патриота*,[94] истина само у црквеној области и као ради неке породичне политике."[95]

Овакав рад Мехмеда Соколовића показује: како Србин може бити и добар мусломан, па да му то ништа не смета да воли свој народ, да му ништа не стоји на путу, да се и сам Србином зове.

Ово би требало добро да схвате и увиде Срби мусломани у Босни и Херцеговини.

XI

По цјелокупном својем раду и животу Соколовић долази међу ријетке појаве у свјетској историји. Ријетак ће се државник наћи, о коме ће савременици онакве оцјене дати, па да их потомство призна и ни у чем не измијени. Ради карактеристике Соколовићеве изнијећу неколико помена о њему. Антоније Врaнчић (Antonius Verantius), Шибеничанин, архијепископ Острогона и примас Угарске, који је, као посланик аустријски на Порти, познавао врло добро Соколовића, вели о њему: "Ја сам Мехмеда Соколовића толико цијенио и још га цијеним као ни једнога турскога пашу од најстаријих времена. Не престајем ни сада хвалити и узвишивати његову величину и трезвеност ума и суда, његову окретност и вјештину у владању толикијем краљевинама и царевинама подложнијем Турскоме Царству."[96]

Млетачки посланик *Марино Кавали (Marino Cavalli)* 1560. године у својијем извештајима сенату помиње Соколовића као другога везира и вели да је врло пријатан и захвалан.[97] Али о њему највише помена остави млетачки посланик *Маркантонијо Барбаро* (Marcantonio Barbaro) 1573. године. Он је најбоље обележио значај Соколовићева везировања и оставио најдостојнији помен о овоме заиста великом човјеку. Он вели:

"Сваколика управа цијеле царевине усредсријеђена је у лицу Мехмед-паше, његова (Селимова) првога везира. И да ме овдје краткоћа времена не задржава, радо бих се, свакако без вашега чуђења, пустио да на широко испричам откуд то, да толики терет почива на грбини једнога човјека, јер на Порти нема другога уха, коме би стизали приједлози, наређења и ситне вијести, све новости у тако великом броју из крајева потчињенијех Турцима. Сем тога он сам одређује тако рећи све дужности, службе, достојанства и части у овој земљи, којих је, може се рећи, безброј; он сам прима, саслушава и одговара посланицима свијех владалаца у свијету и толикијем другијем министрима свијех земаља и свима, који од њега траже задовољења, никад није забрањен приступ. Сам се стара и наређује све. Једном ријечи, кроз његове руке пролазе сви кривични послови, грађански и државни... Стрпљив је паша, неуморан у овијем пословима, у којима му никад не оскудјева снаге. Радо одговара, не поноси се највишијем достојанством, што га заузима, и ако је зет султанов. Султан му је много обавезан, јер му је сачувао царевину, у којој су, по смрти оца му под Сигетом, могли лако наступити преврати; и то је извршио на тако чудан начин за цио свијет, што је познато вашој свјетлости. Побожан је, трезвен је и пријатељ мира, није освјетољубив, није грабљив. Свакога што год више може задовољава, јер није могуће свакога потпуно задовољити. Здрав је, доброг је састава, озбиљан је, висок је, лијепога тијела и ванреднога памћења. И ако му је око шездесет и пет година, ипак се чини млађи но што је, и сваке године има по дијете, али му ова умиру."[98]

Осим тога он је имао густу браду, не много дугу, сиједу, али је браду бојио. Покрет му је племенит и мушки. Умио је врло лијепо да говори и својим говором плијенио је оне које је примао.[99] Султан га је врло волео и цијенио због памети и вјештине у управи, коју је стекао дугом практиком.[100] Ванредну окретност показиваше у понашању према посланицима странијех држава. Знао је свакога лијепо да прими према значају његове државе и владаоца, кога заступа, свакога да задовољи и опет да покаже моћ свога господара.

И ако имађаше заиста свеколику власт државе турске у својијем рукама и потпуно повјерење својега цара, ипак ништа не рађаше, док не припита султана и не добије његов

пристанак на сваки посао,[101] јер му, с једне стране, прећаше несталност турскијех султана, а, с друге, завист и властољубље другијех везира. Па поред свега тога он остаде великијем везиром скоро петнаест година.[102] Осим тога Соколовић бијаше човек врло образован, говораше више јевропскијех и азијскијех језика, али на Порти за посланике јевропејскијех држава служаше се српскијем језиком као дипломатскијем, особито према Аустрији и Угарској, Влашкој и Молдавији, Дубровнику и Млеткама.

Врло је знаменита била његова особина и то, што је, као што смо видјели, потпомагао своје сународнике Србе на највишијем положајима Турскога Царства, како оне у служби турске царевине, тако и оне у служби српске цркве и српскога народа.

Поред положаја и моћи, поред даровитости и окретности, Соколовић бјеше врло богат човјек. Са свијех крајева царства текло је силно благо у ризницу Соколовићеву. Злато и сребро, драго камење и накити, скупоцјене материје и ткива, коњи и робови итд, – све то сливаше се у ризницу овога знаменитог Србина XVI вијека. Његово богатство у готову, у добрима, у кирији, воденицама и купатилима износише око 1573. године на 18,000.000 дуката. Као велики везир примаше дневно 20 дуката у готовом новцу. Осим тога његово се богатство увећаваше и даровима, који се даваху великом везиру сваком приликом при каквом новом наименовању везира, беглербега или капудан-паше. Ко долажаше за везира, плаћаше као дар великом везиру 50-60.000 дуката; ако ли ко долажаше за беглербега или намјесника које области, онда шиљаше великом везиру од 15-20, 30-40.000 дуката. Паша од Каира, на примјер Мохамед, као поклон шиљаше Мехмеду годишње 100.000 дуката. Томе треба додати још и дарове појединијех јевропскијех дворова у новцу и стварима, па се тек тада може створити слика о богатству овога знаменитога везира.[103]

И ако Соколовић бијаше овако богат, не бијаше тврдица, који би своје благо закључао у подруме и ризнице, да од њега нико не види користи. Он паметно употребљаваше своје богатство на општу корист. Три хиљаде људи ручаваше дневно за његовом трпезом. Мало које мјесто јевропске и азијске Турске да нема џамије, бање, чесме, моста или насипа, које није подигао Соколовић. Али од свега најрадије подизаше каравансераје, у којима се могаху путници одморити по три дана и о његову трошку добити хљеба и пиринча с месом, а исто тако и хране за коње.

Соколовић је трошио силно своје благо и на просвјету и књижевност, на музику и на грађевинарство. Најважнији турски и арапски књижевни производи, који су написани за владе Селима II, носе на зачељу Соколовићево име. Он је помагао и пјеснике, подизао дивне и велике грађевине. Најбоље џамије, школе и склоништа за сиротињу подигао је Соколовић; тако је и у Меки и Цариграду подигао више џамија. Од каравансераја нарочито су чувени у Бургасу, у Киликији и на путу од Једрена ка Цариграду.[104] Ове грађевине Соколовићеве помиње и патријарх Арсеније Црнојевић на своме путу у Јерусалим 1683. године. Он вели: "16 дана проћосмо касабу, која се зове Ап'су, и ту хан велики и џамија и имарети Мехмед-паше Соколовића, све од олова.

"Конак 17 у касабу, која се Брôгаз зове. И ту хан велики и хубав и шедрван и 4 чешме теку од шедрвана и у имарету шедрван, плетен од бакра, и џамија велика сва покривена оловом (куршумли), и ћуприја на ријеци велика и хубава. И то све зданије Мехмед-паше Соколовића. И хаир велики учинио, сваки дан у вечеру свима странцима који дођу дати хлеба и чорбе."[105]

Соколовић је оставио доста грађевина у области својега рођења. Прича се да је био подигао негде између Вишеграда и Сарајева (ваљда на Гласинцу?), четири часа од друма, један дворац, који је порушен и од свега је остала једна покварена чесма, и прича се, да се то мјесто и данас зове Мехмед-Соколовића хан.[106] Од свијех грађевина, што их подиже у своjем родном крају, најзнаменитији је мост на Дрини код Вишеграда. Овде ћу навести опис тога моста, а предање, како је подигнут, изнијећу ниже. Мост на Дрини код Вишеграда описао је неко у "Сарајевском Листу", у чланку "Путничка црта из Вишеграда". Тамо се налази овакав опис овога моста.

"Кад си скренуо пријеким старим путом, у тај час ето ти пред очи јако велико чудовиште – стара дринска ћуприја. Сад се очи не мотају тамо амо, задубе се у ћуприју и не свећу с вида гледајући час ово, час оно. И збиља имају шта гледати и може се са пуним правом рећи да је то ремек дјело човјечанскијех руку. Та се ћуприја не стиди, – ма и ако је по запису сазидана прије три четири стотине година, ни једној данашњој грађевини. Она је направљена и сазидана од тврдог тесаника камена и тако је дивно спојена, да изгледа као да је из једнога камена. Кроз сваки камен смождено је са гвозденим клинцима, а заливено онда оловом."[107] Даље вели *К. Херман:* "Ова ћуприја пресводила је брзу Дрину на једанаест шиљатих ћемера, којима ширина није једнака; има их од 13,7 м до 18,6 м. Дуљина ћуприје износи 170 метара, а ширина 6,3 метра".[108]

На овој ћуприји има запис, који казује да ју је зидао Мехмед Соколовић. У преводу запис гласи:

Мехмед-паша, Асаф[109] времена.

Његова узвишена особа подичила свијет.

Он потроши свој иметак на задужбине у славу Божју,

Нико неће казати да је бачен иметак, који се троши на такве сврхе.

За свога живота он је злато и сребро уложио у задужбине,

Јер је знао да оваква дјела остављају лијеп спомен.

На Дрини у Босни саградио је величанствену ћуприју,

И свиjезао је ред сводова на тој ријеци;

На оваквој води, дубокој и тока брза,

Претходници му не могаше ништа саградити.

По наредби Божјој учинио је велики паша,

Да се име његово спомиње с поштовањем и благодарношћу;

И сагради ћуприју, да јој на свијету нема равне.

Не може се казати, да је упропашћен онај иметак, који се троши на оваква добра дјела.

Надам се од милости Божије, да ће саградитељу

Вијек пролазити у срећи и да никад за тугу знати неће.

Бади[110] који је видео, када је довршена градња, рече Тарих:[111]

"Нека Бог благослови ту грађевину, ту чудновату и лијепу ћуприју!"

Година 979. (1571).[112]

Има и други запис од године 1577, у коме се такођер говори да је ову ћуприју подигао Мехмед Соколовић.

Између другијех грађевина подигао је Соколовић џамију у Ејубу према Сидлиџе. Ту му је и гробница.

У цариградској палати држао је љети ваздан музички хор, те је тијем потпомагао и музику према времену, а и сам је уживао у музици.

XII

У народном предању Срба православнијех и мусломана у Босни и Херцеговини задржало се доста помена о Соколовићу. На овом мјесту, поред онога што је поменуто о његову рођењу и првом одељку, навешћу још неколика казивања и пјевања, ради потпуније слике о животу и раду овога знаменитога Србина XVI века.

Најприје да изнесем шта се прича међу Србима из његова краја о његову одвођењу у Цариград.

Народ тамо прича:

У старо вријеме био је обичај да владаоци пролазе кроз своје земље потајно у простијем хаљинама. Тако је и султан из Стамбола био пошао, да обиђе и Босну. Путујући наиђе негдје у планини и на младога Соколовића, гдје пасе стадо. Султан га запита нешто преко тумача, а он му врло паметно и мудро одговори. Султану се допаде одговор, те га запита за име и презиме, за тијем за родитеље. Мали Соколовић му све каже. Цар то запише и пође даље. Кад је стигао у Стамбол, султан пошље заповијест на босанскога везира, да му се одмах пошаље Соколовић, па тако и би.[113]

Кад доведу у Стамбол младога Соколовића са осталијем дјечацима, онда Турци почну испитивати колико је који даровит и досјетљив. Између осталога учине и овакво кушање. Поставе синију, на синију метну чанак с јелом, а дјечацима даду кашике од хвата дугачкијех репова, да једу. Дјечаци се стану згледати, како ће јести толикијем кашикама. Соколовић се досјети, па ће рећи ономе према себи. "Хајде, ти захватај, па дај мени у уста, а ја ћу теби". Тако учине и остали дјечаци. Кад је јаничарски ага запитао, ко се томе досјетио, дјечаци му одговорише: "Соколовић". И тако ага истакне Соколовића између осталијех дјечака.[114]

Не прође неколико дана од како је Соколовић доведен у Стамбол, а цар га прими и почне гледати. Једном га одведе у своју хазну, па му рече: "Ето, узимај пара колико хоћеш и којијех хоћеш!" Дјечко, мјесто да узме пара, скиде своју бритвицу с кајиша, јер новаца не имађаше, па је баци на ону гомилу од пара и рекне: "Да се са ове гомиле узимало, не би она оволика била; него

се увјек на њу бацало, те је овако велика нарасла". Цар се овоме зачуди и задиви, те га сасвијем прими к себи и поче га на школе шиљати.[115]

Кад је постао великијем везиром, вазда се носио просто, ма да је био врло богат. Турци га почну мрзити, а нарочито паше и везири. Он се на то не освrташе. Али кад год имађаху да вијећају на дивану што год важно, он би се повукао у једну одају, тамо постојао, па онда се враћао и одлазио на диван, међу везире. Ови га стану још више мрзити и јаче цару опадати: како је он ђаур и моли се ђаурскијем свијецима. Султан то не вјероваше, али кад му тужбе додијаше, дигне се једном за њим, па уђе полако у одају, да га Соколовић не опази. Ту види, да се Соколовић окренуо источном зиду одаје, па гледа у зид. На зиду ништа друго не стајаше већ штап чобански, тиквица и хаљинице, у којима је Соколовић доведен у Стамбол. Све то, свезано у један завежљај и објешено, вишаше о зиду собе. Иначе у соби ништа више не бијаше.

Султан се приближи њему, куцне га по рамену. Соколовић се брзо окрете, и кад спази султана поклони му се до земљице црне.

– Шта радиш ту, мој везиру? – запита га султан.

– Ништа, Ваше Величанство, мој велики падиша.

– Ти се молиш ђаурски Богу и ђаурскијем свијецима, – тако те туже моје лале и везири.

– Не, – одговори Соколовић.

– Па да шта радиш овдје, у овој празној одаји?
Соколовић пружи руку и показа на онај завежљај, што вишаше о зиду одаје.

– Не разумијем ништа, – одговори султан.

– Оно ме подсјећа, шта сам и ко сам био, кад сам доведен у Стамбол. Стога, кад год се вијећа на дивану што знаменито, ја прво дођем овдје, те се сјетим свога ништавила, да ме не би сјај и богатство, у коме сам данас, занијели, да се огријешим о правду, јер правда држи земљу и градове.[116]

Међу Србима разне приповијетке причају и пјесме пјевају о постанку моста на Дрини код Вишеграда. Овдје ћу навести двије три.

Приповиједа се: кад је Соколовић био с царем у неком рату, умрије напрасно цар, и он, да би сакрио од војске смрт цареву и држао ред, постави царем својега сина и продужи рат. Кад је прави нашљедник стигао из Цариграда, он својега сина одмах посијече. Зачуђен и ожалошћен султан запита га: Како је могао тако учинити и зашто је сина посјекао?
Везир му одговори:

– Мој син није могао остати даље у животу, јер је једном окусио славу царевања, па се бојим никад је неће заборавити. Пашће му, може бити, на ум још једном да царује, па може дићи руку на те.

За тим додаје:

– Али ја га могу опет подићи, па да вјечито живи.

– Како? – запита султан.

– Да ми даш ферман и блага, да саградим мост на Дрини.[117]

Цар му да и он подигне мост на Дрини, код Вишеграда.

Друга народна приповјетка о подизању моста на Дрини гласи овако:

Кад је Мехмед хтио подићи ћуприју на Дрини, потражи мајстора, који би му то могао учинити, али се ни један не смједе усудити да се прими тога посла, јер се и прије тога кушало, па ником за руком није пошло. Тражило се и тражило по цијеломе царству, па се није могао наћи никакав мајстор, докле најпослије не доведу Соколовићу Рада Неимара.

Везир га запита:

– Можеш ли се, Раде, поуздати у се, да саградиш на Дрини ћуприју?

– Честити везиру, прво ћеш ми обећати једно, – рече Раде. Донеси овдје, гдје хоћеш ћуприју да зидаш, један товар дуката, један товар талира, један товар бешлука и од сваке врсте новца по један товар, па метни Дрини на обалу.

Везир заповједи, те се све то донесе и саспе Дрини на обалу. Тада дође Раде Неимар и однесе лопату, па стане оном лопатом расипати благо на све стране, и у Дрину и на лево и на десно. Соколовић то гледаше и ни једне и ријечи не проговори. Раде, кад развија благо, погледа у очи везира, а везир ћути као и прије. Онда му Раде оде бјеседити.

– Честити везиру, море се саградити на Дрини ћуприја, већ заповиједај шта хоћеш.

– А шта ти је значило оно расипање блага?

– Око подизања ћуприје на Дрини требаће ти толико блага, да га пребројати не можеш; ако не зажалиш за њим, као што нијеси зажалио за онијем, те га развијах, онда ћеш моћи подићи на Дрини ћуприју.

Везир се насмија, па ће рећи Раду:

– Зидај, Раде; блага не пожали, јер ја имам небројеног блага, да га никада развијати не можеш.

Тада Раде навали на триста мајстора, а мајстори пијуке и будаке, те сијеци дрвље и разбијај стијене, али темеља подићи не могоше. Најпослије се јави Раду вила из облака и каже му: да не може ни темељ ударити, а камо ли дићи моста на валовитој Дрини, док не узида градњи у темеље Стоју и Стојана, обадвоје брата и сестрицу. Раде остави мајсторе да раде, а он пође по земљи и свијету, да тражи два слична имена, да тражи Стоју и Стојана, обадвоје брата и сестрицу. Прошао је Раде многа села и градове, али не могадијаше лако наћи два слична имена, не могадијаше наћи Стоју и Стојана, а обадвоје да су братац и сестрица. Најпослије, када је већ наду био изгубио да ће их наћи, врати се и удари преко некаква запуштена села, и у њему на зеленој ливади нађе двоје дјеце лудо, где сједе, те се играју. Раде им приђе, запита их чији су. Они му одговоре да не имају ни оца ни мајке, већ да су у Бога сироте. Раде их запита за имена, они рекоше да се зову Стоја и Стојане. Раде више ништа не запита, већ обоје метне у кола и врати се Дрини на обалу, те навали на триста мајстора и узида Стоју и Стојана, једно с једне, друго с друге стрне. Ондје, где је узидао Стоју, и данас капље млијеко, а гдје је узидао Стојана, слази крв. Кад је догнао стубове до ћемера, онда Раде навали на мајсторе, те се растуре, а он сам побјегне, не довршивши ћуприју. Везир је тражио по цијелој царевини Рда, али га нигдје не могадијаше наћи, као да је у земљу пропао. Кад је прошло три године дана, јави се везиру сам Раде. Везир викне на њ да му укине с рамена главу. Раде га замоли:

– Честити везиру, стани мало, да ти нешто кажем. Па потегне аршин и премери стубове, а то се сваки стуб спустио за по три аршина.

– Видиш ли, честити везиру: да сам ти прије три године казао, е ће се за толико грађа слегнути, ти ми не би вјеровао, а ја бих морао подићи ћемере, грађа би се слегла, ћемери попустили, а ћуприја срушила. Овако ће остати вечито.

Одмах за тијем навали на мајсторе, подигне сводове и ћуприју сагради. Таман сагради ћуприју, а то удари валовита Дрина, мутна и муљевита, гонећи дрвље, камење, неокресане јеле и борове. Једна се јела испопречи и западне међу стубове. Вода надолажаше све бујнија и мутнија, тако да се стаде трести на води ћуприја. Раде се пренерази и стаде забринут гледати, докле не кликну вила из облака:

– О, Раде, Раде, шта стојиш и шта гледаш? Већ насади брадву наопако, па удри јелу по грани.

Раде одмах насади брадву наопако, на почне ударати јелу по грани. Он не бије јелу по грани, већ бије вилу по глави, те потече ријека мутна и крвава. Јела прође између стубова, а из воде нешто проговори:

– Не удри ме, Раде Неимаре, јер оста ћуприја данас на Дрини, оста данас, оста довијека.

Кад Раде погледа брадву по ушинку, а то се сва брадва умрсила у женске косе. Везир богато обдари Рада Неимара и осталијех триста мајстора.

И тако се огради на Дрини ћуприја.[118]

Као год што се приповиједа и пјева међу Србима православнијем о зидању ћуприје на Дрини код Вишеграда, тако се пјева и код Срба мусломана.

Једну од тијех пјесама забиљежио је К. Херман у I књизи своје збирке,[119] а другу Петрановић од насловом: "Како се оградила ћуприја на Вишеграду".[120] Само у овој пјесми не именују се који је везир поименце зидао поменуту ћуприју.

Поред овијех, приповиједака и пјесама о Мехмеду Соколовићу има у нашем народу још. Има их и забиљежених. Овдје ћу још само једну навести, коју је само поменуо г. Коста Херман, али сам је цијелу чуо, кад сам путовао по Херцеговини, а чуо сам је и од више пута поменутога г. Остоје Николића. Приповједа се да је Соколовић у мјесту Соколовићима подигао џамију, а поред џамије цркву баш на гробу матере своје, која је и умрла као хришћанка.

Прави Турци врло су мрзели Соколовића због његова положаја и угледа код цара, те га оптуже цару, да је подигао љепшу и већу цркву од џамије, те вода капље с цркве на џамију. Цар дозове Соколовића, те га запита:

– Је ли истина, мој везиру, да си ти у твојему завичају подигао вишу цркву од џамије, те вода капље са цркве на џамију, а сам знадеш да то вјера наша не може поднијети?

На то му Соколовић одговори:

– Честити царе, мој узвишени господару, ја те не могу о томе увјерити, већ ће најбоље бити да пошљемо мјернике, нека измјере цркву и џамију, па ћемо најбоље знати и ја и ти.

И тако учине.

Мјерници отиду, премјере и нађу да је џамија два пута виша од цркве.

Онда отиде Соколовић султану и запита га:

– Море ли вода капати одоздо на више?

– Не, то никад није било, нити може бити, – одговори му султан.

– Онда не може ни капати с цркве на џамију, јер је џамија, по увјерењу самијех мјерника, виша два пута од цркве.

И тако се оправда код султана од клевета.

ХУСЕЈИН КАПЕТАН ГРАДАШЧЕВИЋ
"Босански витез"

—

Послије знаменитога српскога јунака *Змај-Деспота Вука*, који живи и данас у успоменама српскога народа у Босни под именом *Змај Ђутица* или *Вук Јајчанин*, јавио се прве половине прошлога вијека други знаменити јунак, којега народ назва *Босанскијем Змајем* или *Змајем од Босне*. Живот и рад овога знаменитога *Босанскога Витеза* и *предводитеља босанске војске* толико је знаменит, да се многи Србин Босанац, био ма које вјере, дуго и дуго њиме одушевљавао. Одушевљавао се Босанскијем Змајем, који је устао да се бори за независност Босне.

Херцег-Босна била је дуго скоро самостална у својијем унутрашњијем пословима за све вријеме од њене пропасти до половине XIX вијека. Она је давала Турској Царевини највећи и најбољи дио војске, те су јој стога султани много попуштали, особито кад је царевина била у опасности од спољњега непријатеља. Али чим је та опасност пролазила, онда се с Порте кушало да се смање давнашња права босанскијех бегова и капетана. Тако се чешће догађало, да су Босанци морали и са самијем султаном бој бити, ма да од њих не бјеше бољијех бораца за ислам. Један од најглавнијих покрета бјеше онај за вријеме босанскога витеза *Хусејина Градашчевића*.

I

Хусејин капетан Градашчевић родио се 1802. године у мјесту *Градачцу*, у негдашњој градачкој нахији. Син је чувенога Сомах-капетана из Градачца, којега народна пјесма помиње као доброг јунака и витеза. Хусејинов отац био је чувен са своје строге правичности, како према хришћанима тако и према мусломанима. Мати му је била Ђурђијанка. Од ње је нашљедио као млијеко бијелу кожу, а од оца строгост и правичност. Од матере је научио основе Корана, од оца и народа лијепе српске обичаје, јахање коња и пасање свијетлог оружја. Осим тога отац му бјеше богат, чувен и уважен. То све оставио је у наслеђе својему сину. Хусејин је растао у врло бурно вријеме. Рођен првијех година деветнаестога вијека, растао је, слушајући приповједања о борбама између Карађорђа и босанскијех племића. Он је слушао за силну мржњу Деренделијину према босанскијем племићима. Знао је за Хуршида и његово војевање на Шумадију. На пошљетку, дочекао је ону страшну сјечу босанскијех првака, за време Целалудин-паше, када и његов отац Осман изгуби своју с рамена главу. Кад му отац погибе, бјеше Хусејин у пуној мушкој снази, претурио већ осамнаесту годину.

II

Да би се правилно схватило оно, што се даље догађало у Херцег-Босни, и да би се како ваља појмио рад Хусејина Градашчевића, потребно је прегледати догађаје у Босни до времена, кад ступа на историјску позорницу овај знаменити Србин и борац у борби противу новачења у Босни.

Султан Махмуд II, дошавши послије несрећнога Селима III и Мустафе IV, помоћу чувенога Мустафе Барјактара, не само да поче повраћати све новости, које бјеше увео Селим III, већ поче

и сам заводити новачења, а особито нов ред у војсци. Овијем новачењем мислио је Махмуд II да стане на пут расулу и нереду, које бјеху обузели цијелу Турску Царевину. Носио се скоро пунијех дванаест година том мишљу и најпослије поче јој приступати с највећом обазривошћу. Међу осталијем областима беху Босна и Херцеговина прве, које је требало низамити. Султан је знао за феудални поредак и феудална права властеле по овијем покрајинама. Да би се завео нови поредак у Босни, требало се намјерити на човјека, којега би поставио за везира у Травнику, те би се могао поуздати у се, да сломи и сатре отпор кољеновића у Херцег-Босни. Подеснога човјека најпослије нађе у познатом *Али-Џелалудин-паши*, једренском намјеснику. Овај паша раније беше хоџа, присталица некакве секте, у животу прави аскет, у свјему умјерен, строг, гвоздене нарави, одлучан и неустрашив, врло образован и песник, при том правичан. Није имао својега харема ни дворана око себе. Често је ишао преобучен, као што бјеше обичај у старијех султана и везира. Сам је својијем очима пазио како се врше његове заповјести. Ишао је и у богомоље самијех хришћана. Поред тога вјеран слуга султанов и присталица Мухамудовијех реформа радо је дочекао повјерено му мјесто и примио повјерени му задатак.

Раније бјеше обичај да, док не дође ново постављени намјесник у Травник, врши намјесничку дужност клишки санџак бег. Џелалудин не хтједе тако. Он одмах посла својега човјека Ибрахим-агу, који поштом дође у Травник. Ово неповјерење још више раздражи и поплаши босанске прваке.

Марта 1820. године стиже и Џелалудин у Травник. Како дође, постара се да тане на пут силним крађама и паљевинама, које су се умножиле са слабога намјесниковања пријашњих везира. Зато на све кадилуке изда ове заповјести:

1. Да нико не смије отићи из једнога мјеста у друго, док не узме од кадије тескеру. Ове тескере или путне исправе биле су снабдевене његовијем печатом. По свима главнијем путевима поставио је људе, који ће прегледати путне исправе, и ко би био ухваћен без путне исправе или с лажном исправом, одмах је одвођен суду, и овај га је морао строго казнити.

2. За сва сумњива лица у покрајинама морају се узети добри јамци, а они, који не могу наћи јамце, да се попишу и опишу и њему у Травник пошљу.

3. Цигани чергари, коритари и котлари да се не смију скитати од села до села, него гдје се затеку ту и да остану.

Оваква строгост не допадаше се босанском племству, које се тешко растајаше са старијем обичајима, а нерадо гледаше на сваку новину. Џелалудин примењиваше до ситнице соје наредбе и кажњаваше свакога без разлике стања и положаја, само ако преступи поменуте наредбе. Многа и многа глава полетела је с рамена босанскијех кољеновића, па у тој гомили пало је доста и невинијех. Међу многијем невинијем падоше и главе дервенскога капетана, маглајскога, Крупа капетана, Осман-капетана из Градачца, Мехмед-бега Бајбута, Хаџи-Сали-бега из Сребренице, великога пријатеља раније прoти Матији, а доцније кнезу српском Милошу, затијем Кулин-капетана, Бећир-паше, муселима пљеваљскога Ибрајим-бега, из Пријепоља, Алај-бега из Петровца, Дрнда алајбега, Фочића Ахмед-барјактара у Сарајеву, бањалучкога капетана итд. У самоме Јајцу за једну ноћ посјекао је шеснаест глава. Његова сабља не одмараше се; он бјеше потонуо у силан посао, заводећи ред по Херцег-Босни, уклањајући све оно што му на путу

стајаше. Кад се мало поутврди, кад по којега првака привуче себи, онда пође, да потражи старе и осиједеле оџаковиће, који се поносише својом славом и јунаштвом, старином поријекла, који су одрасли у оној борби за старе повластице Херцег-Босне, а против мешања правијех Османлија. Он гоњаше оне, који, било из поноса породице своје, било ради јунаштва и година својих, не могаше лако доћи и поклонити се султанском намјеснику.

Усљед тога многи одоше у прогонство, као капетани од Бишћа, Острошца и Санског Моста, под условом да се нико њихов не смије вратити натраг. Из Травника побјегоше Али-ага Ризванбеговић, Смаил-ага Ченгић и многи други, а Дауд-бег Реџепашић откупи своју главу новцем.

Изгледаше да ће Џелалудин потпуно успјети да заведе ново стање у Херцег-Босни. У Босни све претрну од овога страшнога и строгога намјесника султанова. Али се духови мало по мало прибираху, босанска властела обрати се јаничарском оџаку у Цариграду са жалбом против Џелалудина. Оџак јаничарски поднесе је султану. Султан, коме бјеше познат рад Џелалудинов, хтједе привидно да задовољи јаничаре, прими жалбу и нареди да се промијени везир, али на томе и остаде. Џелалудин настави и даље свој рад, распростирући свуда смрт и страх.

Септембра мјесеца 1820. године крете се Џелалудин на Црну Гору. О овом походу налазимо трага и у народнијем пјесмама. У IV књизи Вуковијех пјесама у пјесми "Бој на Морачи" (48. пјесма у државном издању) налази се овај помен и о догађајима у Босни овога времена:

Султан Махмут од Стамбола б'јела,
Он пошиље на Босну везира,
По имену пашу Џеладина;
Јер у Босни не има везира,
Но се Босна земља похасила
И цару се даве додијале;
Зато шиље првога везира,
Да по Босни ћера јарамазе
И умири све крајине редом
По свој Босни и Херцеговини.

Зато, чим је дошао, почеше се тужити везиру на зулуме које чине Морачани. Паша одреди својега делибашу Ибру, који дође с војском и позове Морачане:

Морачани, моја права рајо!
Од зулума што сте побјегнули,
То је вама за невољу било,
јер је Босна самовољна била,
А сад ево на Босну везира,
Тер по Босни ћера јарамазе,
А нам'јешта по Босни кадије,
Да му раји по ћитапу суде,
Мисли рахат учинити рају,
Но пуштите мене у Морачу...

Морачани га дочекају и потуку му војску, те је тако овај покушај Џелалудинов рђаво испао.

У самоме почетку 1821. године крете се Џелалудин на Мостар, да га оружаном руком казни и потчини мостарске прваке. Послије некога отпора то му пође за руком, освоји Мостар, похвата оне, који бјеху најупорнији, те их казни, и тако саломи и понос мостарскијех првака. То му бјеше и посљедњи успјех, јер тужбе и жалбе у Цариграду успјеше и Џелалудина свргоше с намјесништва Херцег-Босне, а на његово мјесто поставиће *Шериф-Сири-Селим-пашу Орносовића*. Џелалудин не могаше преживјети ово свргнуће, но, како неки приповиједају, отрује се и умрије.

Хусејин капетан Градашчевић у овијем сјечама изгуби оца и синовца Мурат-капетана, који бјеше велики добротвор. Сам Хусејин бијаше још млад, те се не мијешаше у јавна посла.

Кад дође Шериф Сири-Селим-паша, пошто се за три године напљачка Босанаца свијех вјера, уклони се, а на његово мјесто дође *Беленли Хаџи-Мустафа-паша* 1825. године. За вријеме овога намјесника укинуо је султан јаничарски оџак у Цариграду уз ужасан покољ, тако да је ову негда толико заслужну војску, а у ово вријеме највеће метежнике, сасвијем уништио. Глас тај да су јаничари уништени долетео је као муња у Херцег-Босну и све јаничаре поразио као гром из ведрог неба. Овоме дође још и ужасна претња и необазрива строгост новога везира. Од њега побеже Осман-паша Пазарац у Арбанију. Мустафино понашање у Пљевљу и Пријепољу врло застрашни прваке Херцег-Босне. Дошавши у Сарајево, издаде неколике строге неумјесне пријетње и одмах оде у Травник. Собом вођаше шест пуномоћника, који ће му у новачењу Херцег-Босне помагати. Чим дође у Травник, поче ковати ланце, утврђивати и поправљати тамнице, гдје мишљаше окивати и мучити државне одметнике. Одмах по том прочита царски ферман и пропрати га таком пријетњом, да се сваки изненади. Послије десет дана стиже нарочити посланик из Цариграда с ферманом, те обзнани да се укидају јаничарски оџаци. И овдје Мустафа не учини онако, како је то од старине обичај. Мјесто да скупи беглербеге, капетане и ајане, па да ферман, који је управљен на народ, пред свима отвори и прочита, он то сам и отвори и прочита. За тијем одмах диже травничкога диздара и заузе градско утврђење. Кад се о свему овоме разнесе глас по Херцег-Босни, узбунише се сви јаничари, а нарочито њихови прваци. На челу покрета јави се јаничар-ага Кара-Али-ага Рушчуклија, а њему се придружише Фејз-ага Турнаџија и преко тридесет ага и осамнаест капетана. Они узбуне скоро сав народ. У септембру мјесецу 1826. године састане се скупштина и напише се молба да се не укидају јаничари у Босни. Ову молбу послаше царскоме капиџи-баши у Цариград. У Цариграду се није могла ова молба примити, стога плане буна, ударе на везира Мустафу, опколе га у двору, јер мишљаху да је он крив, што њихова молба није примљена у Цариграду. Свуда по улицама травничкијем лежаху гомиле камења, да каменују свакога, који само помене да се приме новине. Немајући куда, Хаџи-Мустафа-паша мораде побјећи из Травника у Србију, па одатле на ново одређено мјесто у Никопољ, а султан именује београдскога везира *Абдурахман-пашу* за намјесника у Босни. Све се ово догодило пошљедњега дана децембра 1826. и првијех дана јануара 1827.

Абдурахман паша до 1821. године био је у Ада-Калу. Септембра исте године постављен је за везира у Београду и 1827. године ево гдје је метнут на Босну за везира. Овај човјек бијаше врло строг према раји, а непријатељски расположен према кнезу Милошу за све вријеме својега бављења у Београду. Он пође у Босну, да угуши буну и да казни одметнике. За вријеме док сам не стигне у Босну, наименује за заступника својега у Травнику дефтердара Дервиш-Сулејман-

бега, а сам, с нарочитијем султановијем послаником Месуд-агом, који је носио велики ферман, упути се Зворнику. У овом ферману султан и сва улема тумаче Босанцима и Херцеговцима зашто су укинути јаничарски оџаци и позива их да се покоре Калифиној заповијести, која је издата по вољи мусломана цијеле царевине.

О овоме стању у Босни овога времена ево нека говори сувременик онога доба, који је био тачно извјештен о сваком догађају у Босни, нека говори сам кнез Милош.

Милош пише 23. јануара 1827. године грофу Неселроду у Петроград:

"Како је скоро дошао у Србију суседни провинција Албаније и Босне хати-шериф, који садржи указ да се униште у поменутим областима јаничари и уведе низиам-џедид, мусломански становници нису хтели примити тај хати-шериф. Албанези, не бунећи се јавно против султана, очекују на свршетак буне Босанаца, који су свечано одрекли покорност Порте. Курири послати од Порте с нужним ферманима у Босну, Босанци их не примише, већ силом и претњом вратише их натраг.

"Хаџи-Мустафа-паша, одређен за босанскога пашу, бивши у Травнику, није био у стању да пашалук умири и да га склони на поданичку дужност. Град Сарајево покретач је бунтовника и по примеру његовом сви становници Босне прете смрћу свакоме, који би се дрзнуо и поменути само уништење јаничара и завођење свима мрских низама. Он наставља и помаже их све у неповиновању и тражи од Порте да их остви при обредима, законима, па чак и данку, који су им узаконили бивши стари. Он, а по њему и сви други прете Порти, ако не одустане од завођења новина, да ће се вратити крсту, кога су, силом гоњени, одбацили једном, или изгинути до последњега члана бранећи веру и своја права. Пред сваком бакалницом и на улици скупља се гомила камења, којим су неки број мула, који су их саветовали да се покоре власти својој, побили, претећи да ће побити све оне, који још покушају тако саветовати их.

"Султан, видећи немоћност Хаџи-Мустафа-паше нагнати Босну на послушност, сменио га је са овога пашалука и оправио га за пашу у Никопољ; београдскога пак пашу Абдурахмана (чије место има да заузме бивши паша у Нишу и Никопољу Хусејин-паша Хаванас Оглу), с једним капиџи-башом у цариградском одреду, да иде у Босну и да се стара на сваки начин да умири дух узбуђеног народа. Међутим, кордони команде аустријског правитељства дозвали су у Костајницу калимане босанске и саветовали им да буду покорни Порти.

"Абдурахман-паша узевши 1150 војника отишао је у Босну у исто време када се Хаџи-Мустафа-паша спрема да кроз Србију иде у Никопољ. Ма да је он свима Босанцима јавио да је завођење низам-џедида у Босни неминовно потребан услов, а уништење јаничара прогласио је да мора бити, опет тек што је дошао у Зворник, тврдњу на граници Србије, на реци Дрини, то депутати града Сарајева, који се могу у неку руку назвати диктаторима Босне, дошли су му на поклоњење, изјашњујући му: да ако он долази у намери да не уништи јаничаре и да не уводи низам-џедид, исто тако ако ће им оставити сва права, којима су се они користили од најстаријих султана, којима се Босна потчинила, то ће га примити као царскога везира с чашћу, иначе да се не дрзне ступити ни корак даље.

"На ова изјашњења Абдурахман-паша био је принуђен да се са својим друговима повуче у тврдињу Зворника, где је он од Срба с ове стране Дрине храну за се и своје другове добио..."

Међутијем, у Сарајеву је било доста људи, који су били противни буни и отпору. Они се бјеху прикрили, али кад неки каменоваше Некибова кајмакама, изби негодовање међу некијем грађанима Сарајева. Ово се негодовање мало по мало разви у читаву странку. Абдурахман науми да се користи овим раздором самијех Сарајлија. Зато напријед посла својега кафтан-агу у Сарајево. Овај, кад дође у Сарајево, одсједе у кући Тулића на Ат-Мејдану. Испитавши своје пријатеље како је у Сарајеву, не смједе се нигдје жив појавити за два три дана. То не смједе учинити ни стога, што не имађаше уза се писмени налог о својој мисији. Међутијем, стиже и писмена заповјест од Абдурахмана кафтан-аги и бујрунтија, у којој се између осталога писаше Сарајлијама:

"Из далека шиљем вам, босански мусломани, поздрав вјере и јединства братскога; на вашу будалаштину ни помишљати нећу. Ево ме да вам отворим очи, да светлост видите. Доносим вам свете заповијести нашега силнога цара и надам се да ћете им се покорити. И онда бих имао власт да вам све погрешке опростим. Сад бирајте сами. У вашој је руци да свој живот одржите или изгубите. Промислите добро, да се не бисте кајали."

Ову бујрунтију прочита нови муселим Омер-ага, а Сарајлије се спремише одговорити, да би тиме за неко вријеме задржали Абдурахмана, док не скупе војску. Чак пошљу у Зворник *Ибрахим-агу Бакаровића, Фејзагу Турнаџију, Мујагу Тамишџију* с братом, *Вејсил-агу Имаретлију, Хаџи-Авдагу Кобића, Абдулах ефендију Фочу и Абид ефендију Чохаџића*. Таман ови оду ка Зворнику, а јаничарски се противници тајно прикупе у сарајевску тврђаву прве половине мјесеца октобра, у петак (12. реџеба), и одмах одатле пошљу мазар, молећи Абдурахмана за помоћ.

Везир послане људе задржа код себе у Зворнику, а опреми свога делибашу Али-бега и Али-бега Видаића са 1000 друга, који дојуре у Сарајево. Противници јаничарски отворе тврђаву, сиђу у чаршију, ухвате Али-агу Рушчуклију и Пињу барјактара с још некијем првацима и пошљу везиру у Зворник. Докопавши се сарајевскијех првака, везир погуби оба Тамишџије, старога Бакаровића, Фејзагу Турнаџију, Милошевића Авдагу, Пињу барјактара и Рушчуклију. Главе им пошље у Цариград, а остале прогна из Босанскога Пашалука.

Ускоро послије овога сиђе и везир у Сарајево, не хтједе као његови претходници ићи у Травник, већ науми да остане у Сарајеву. Шабана 27. (новембра) стигне везиру у помоћ и скопски мутесариф Јашар-паша с војском. Одмах се уреди крвави суд, у који уђоше Фадил-ефендија, син Нури-ефендије, кога прије краткога времена каменоваше јаничари у Сарајеву. За тијем кадијин заступник Хасибовић и Хамид-ефендија кадија. Овај је суд судио само по форми, јер се није много питало ко је крив, ко ли прав. Настало је дављење и сеча највиђенијих и најистакнутијих првака, како Сарајлија тако и другијех првака Херцег-Босне, јер је од свакога града довођено по 20-30 везанијех првака босанскијех.

Шта је радио Абдурахман-паша у Сарајеву са овијем првацима босанскијем, ево нека сам очевидац приповиједа:

"Кад су сви били сабрани, посла у град по гдје кога Сарајлију. Једнога јутра почеше топови грмљети и сваки дан се испалило тако по двадесет до тридесет топова, а то би трајало по два сахата. Послије ми разберемо, да су код свакога топа (при пуцњу свакога топа) по једнога

удавили. И тако смо увијек знали колико су на дан смицали. Само који би добро платили, они би се курталисали смрти. Од двојице Башагића узио је сто двадесет кеса талира, то бива данашњих 20.000 форината. Кад у граду многе подаве, одсијеку им главе, па их донесу на Миљацку код Ћумурлије према данашњој "Кафе де Франс". Онда дођу кавази у ћурчилук и јаве да паша иште десет мајстора, који умеју ножем радити. Ћурчије су мислиле на беспослицу и пођу драге воље. Али кад их доведу до глава, видевши да нема друге, почну главе гулити, па ону кожу од глава испуне послије памуком и сламом, потом их одмах пошљу у Цариград цару и бабалијама. Тако је то трајало дуже времена... Нисам бројао, али мислим да је онда погинуло које из касаба, које из Сарајева до 300 људи."

Тако о томе догађају прича стари Хаџи-Бесаровић Јово у "Босанској Вили" 1886. године (стр. 57. и 58). О овоме догађају народ је доцније испјевао и песму.

Сатрвши овако највиђеније мусломанске представнике Херцег-Босне, Абдурахман поше другијем путем, да остатак сатре материјално. Стога уреди кобни суд под предсједништвом Алајбега Дукатара. Овај одмах, нема сумње по жељи везиревој, расписа намет на целокупно грађанство, почевши од 50 до 50.000 гроша. Овај намет бјеше Сарајлијама тешко платити, те многи заложише и куће своје, док намирише намет. Одмах за овијем натовари силне глобе на рају, те се тако Срби све три вјере нађоше у тешкоме положају. И није далеко, кад ће се сви наћи у једном табору.

Султан богато награди Абдурахмана и његове помоћнике. Везир, поносит са својијех успјеха, поднесе предлог у Цариград, да се столица везирска из Травника пренесе у Сарајево и да се у Сарајеву подигну везирски двори. То све султан одобри, али се то није могло лако извести.

Ушљед онијех заплета, који се јавише између Турске и јевропскијех сила, особито послије наваринске битке, Русија огласи рат Турској некако у половини априла 1828. године. Све области бјеху позване да бране царевину и султана, па, разумије се, и Херцег-Босна. Султан се у овој неприлици бојаше да сва раја не скочи на оружје, те да помогне Русима, а нарочито зазираше да то не учини кнез Милош. Стога султан жељаше да босанском војском држи у шкрипцу Србију. Зато заповједи Абдурахману да скупи војску на "Орлово Поље" близу Бијељине. Везир нареди да се војска скупља. И она се поче прикупљати. Абдурахман, као велики непријатељ кнеза Милоша, мишљаше да се користи овом приликом, те да изврши давнашњу жељу своју, да покори Србију. Ова намера сазна се у Сарајеву. Из Сарајева за њу јаве кнезу Милошу. Сазнавши за ово, кнез Милош, имајући добријех достова међу мусломанима у Сарајеву, позове двојицу од најглавнијих. И они тајом дођу у Крагујевац.

Кнез на њих, кад изађу пред њега, оспе прекоре: што су скрстили руке, па ни мукает, а душман им покла толике одличне људе!

Ови се стану правдати да не могу ништа сили учинити.

– Како да не можете? Удрите душмана! А ја ћу писати султану, и казати да душман потре најбоље људе – па што ће султану пуста земља без народа?

Поред тога каже им шта да раде и пусти их натраг. Међутијем, војска се бијеше скупила нешто на Орлово Поље код Бијељине, а нешто на Мокрој Гори. Војска је лежала по зборнијем мјестима, докле су летели татари између кнеза Милоша и везира, који тражаше да Милош пусти војску проћи преко Србије. Милош одбијаше и упућиваше везира, да води војску на Нови Пазар.

Докле су се мијењала овако писма између везира и кнеза, војска се непрестано прикупљала. Височанима је било заповијеђено, да не смију ићи са Сарајлијама, него свака војска нека оде засебно путем на зборно мјесто. Ова заповијест бијеше сумњива Височанима и Сарајлијама, те се договоре и једни и дуги, да се одређенога дана састану под Сарајевом. Везир о свему овоме дознаде уочи дана, кад ће стићи Височани, тј. у четвртак, 7. јуна 1828. године. Стога одмах сазове своје људе, да се посаветује шта да ради, јер не имађаше војске при себи. На скупу договорише се, да везир с цијелијем ерћаном изиђе пред Височане и да их одврати од предузете намјере. Па ако се успротиве, да тајно подијели оружје међу привржене му Сарајлије и да противнике силом нагна на заповијест везиреву.

Како се договорише, тако и учинише. У петак, 6. зилхиџета 1243. (8. јуна 1828. године) изађу пред Височане. Како је био пета, то се за њима упути доста радознала свијета. Чим дођу до Височана, почеше им говорити, да се одмах врате и иду другијем путем на зборно поље. У том изађе неколицина Височана, говорећи да они не могу ни крочити даље без новаца, јер су једва и довде дошли. Не помишљајући на пошљедице, заповједише пашини људи својој пратњи, да повежу ове упорне људе што се противе заповијести везиревој. Али се ови не дадоше тако лако повезати, јер знадијаху шта их чека, већ повичу из гласа: "Ко вјерује у Пророка, нек помаже да се избавимо!" И Височани и Сарајлије оборе огањ из пушака на везирове људе, Ови, изненађени тијем, не имадоше кад ни на коње усјести, него загребу преко поља пут Сарајева пјешиџе. Неки умакну у тврђаву, а неки у групама остану ван тврђаве. Везир напери топове на варош. Сарајлије се раздраже на то и повичу: "зар му није доста, што је нас толике поморио и одузео нам имање, но још хоће да нам побија сибјан и разори град; то више трпјет' не можемо". У том везир опали и два топа, па онда пошље Мехмед-агу с тобџијама у тврђаву, да и оданде напери топове на град. Свјетина га сретне код Цареве Ћуприје, нападне и убије. Сад се отвори борба око сераја везирева. Везир се нађе у неприлици и, видећи да не може одолети, посла кадију, да запита шта хоће свјетина. И свјетина одговори да везир одмах одлази из Сарајева у Травник. Везир не имаде куд, но се опреми и пође пут Травника, а Босанци га гоњаху уз пуцњаву пушака, док га не догнају до Беле, где се он затвори и Осман-пашину кулу. Исто тако задржаше и везирев харем и не дадоше да оде у Градачац, куда га бијеше везир опремио.

Доцније Абдурахман-паша оде из Травника у Градачац и неко вријеме седео је тамо. Па ушљед тужаба султан га диже с Босне, а на његово мјесто именује *Морали-Намик-Али-пашу*, кога заступаше *Малкоч-Мехмед-бег*, док половином септембра 1828. године не стиже и везир у Травник.

III

Кад је дигнут с Босне Абдурахман-паша, Хусејину бијеше тек 26 година. У току последњијех десетак година пратио је све оне крваве догађаје, који се догодише у Херцег-Босни. И њега су ти догађаји скупо стали и врло ожалостили, јер му погибоше отац и синовац. И стога се много купило у души Хусејиновој.

Сад да видимо како се истакао Хусејин међу осталијем капетанима.

И султан и појединi везири, слани на Босну за намјеснике царске, гледали су да придобију кога од кољеновића босанскијех, било титулама било положајима. Тако 1829. године постави султан *Али-пашу Видаића* из Зворника за пашу сребреничкога. Сребреничани га не примише, што иђаше у име цара, кога Босна зваше "ђаур-султаном", јер тамо бјеше већ други. Стога се врати Зворнику. Кад дође пред Зворник, нађе га затвореног. У Зворнику се његов рођак, Махмуд-паша, добар пријатељ сребреничког Мемиш-аге, бјеше прогласио за господара. Али-паша мораде силом ући у град или напустити стару имовину. Он изабра оно прво и продрије унутра и отпоче крваву борбу по улицама, угловима и кућама. Какав јунак бјеше, можда би и успјео, да Махмуд не имадијаше моћнога савезника у Хусејину, капетану од Градачца. Обојицу није могао савладати, а кад сам би савладан, затворио се у неку кућу, гдје му бјеше највеће благо: трогодишњи син и арапска кобила. Брањаше се, док кућу не срушише до половине. Најпослије узе својега сина, даде га једноме од својијех момака у руке с ријечима: "Носи га мојем непријатељу Махмуду, нека с њим чини што му је воља". За тијем се сам преда Хусејину, а овај га одведе у Градачац.

Од овога догађаја имамо пред нама двије личности: Хусејина као побједиоца и Алију као заробљеника. Племенитост и великодушно понашање првога оплеменило је душу другога, и они послије краткога времена постадоше најбољи пријатељи и другови.

Намик Али-паша, кад дође у Босну, у први мах огледа мирним путем да заведе новачења. Стога позове из цијеле Херцег-Босне ајане и капетане у Травник. Исто тако позове и неколико првака из Сарајева. На овој скупштини говорило се о сабирању војску, коју је требало послати противу Руса. Војска се према одређеноме броју, скупи и пође под предводништвом Ибрахим-алај-бега Сулејман-пашића, Хасан-бега Рустемовића, Мехмед-Шериф-бега и другијех пут Видина. Кад Руси допру до Једренета, Морали-Намик-Али-паша опет сазове скупштину првака, те им покаже несрећан положај у коме се Турска налази. Једногласно прваци ријешише, да се опет трећина цијеле војске пошље у помоћ, али ријешише да сам везир води ту војску. Везир пристаде и оде у Нови Пазар, да чека заповијест султанову. Кад дође заповијест, и он се крете. Ускоро се послије овога распусти војска и Намик се врати у Босну крајем 1829. године.

Овај везир много попушташе вијећу првака, само да би их задобио за се и да би ушао у вољу народу. Али то никако не успје. Њега презираху што не ношаше онако одијело и каук, као што ношаху стари везири.

Од како су укинути јаничари у Цариграду, од како је расут јаничарски оџак, од тада се непрестано по Херцег-Босни разношаху разни гласови о уређењу нове војске. Међу ајанима приповиједало се како ће султан хватати по вилајету младиће, не освћући се ни нашто, и да ће ти младићи увијек без замјене служити. То се никако није свиђало поноситијем безима кољеновићима, који су од вајкада гледали на своју отаџбину, као на земљу, која је имала неку врсту независности, и у којој се ништа ново није могло завести без њихова пристанка. Они гледаху на Херцег-Босну као на државу у држави, гдје су они владали на своју руку и давали турској држави онолико војника, колико одреде на својој скупштини. Кад су чули да султан већ заводи по гдјекојим крајевима царства своја новачења, почеше се бојати да не дође ред и на њихову отаџбину. Састанак бјеше у Травнику, и ту на заједничком вијећу ријешише сви сложно:

Ако султан покуша на лијеп начин да заведе своје новине, то да му се покушаји једногласно осујете, а ако покуша силом, да се силом одбије. Зато мора сваки да се заузме и душом и тијелом и да метне на коцку и част и имање своје. Да би у томе још лакше успјели, они се обрате Мустај-паши скадарскоме и позову га у савез противу ђаур-султана. На овом вијећу сви се сагласе да буде на челу свијех ајана и цијелога покрета Хусејин капетан Градашчевић. Скадарски паша крајем 1830. или почетком 1831. одговори на позив Хусејину: да је противан низаму, и да пристаје на савез с Херцег-Босном. Ускоро по том пошље Мустај-паша скадарски својега човјека, некаквога Дервиш-бега, те овај с првацима склопи прави уговор, по коме ће устати и скадарски вилајет противу султановијех реформа.

Прваци босански позову у савез и самога намјесника босанскога Намик-пашу, али он не само да одби савез, већ поче радити да изазове расцеп међу првацима. То му није било тешко постићи код частољубивога племства босанскога. Још од раније бјеху у омрази с Хусејином Смаил-ага Ченгић, ајан гатачки, и Али-ага Ризванбеговић, ајан столачки, стога ови, чим би изабран за старјешину Хусејин, иступише из кола осталијех ајана и изјавише да не пристају на закључке заједничкога вијећа. Ови придобише још неколико првака, као: Лутфи-бега Реџепашића, Хасан-бега Ресулбеговића и Османа капетана Мушовића. Ово одметање овијех Херцеговаца од Хусејина капетана било је добро дошло босанском везиру. Поред овијех везир подстакне Мустај-пашу Сулејман-пашића и Осман-бега, те ови са Скопљацима устану, да омету одлуке босанскога вијећа.

Сарајлије, како чују за овакав поступак Сулејман-пашића, скупе војску, која требаше с везиром да иде у Нови Пазар, па пођу у Травник. Одатле пођу на Скопљане, победе их и Сулејман-пашићи побјегну у Дувно. Сарајлије сиђу у Скопље, попале им дворе, па пођу узастопце за њим. Ови оставе Дувно и побјегну у Островицу, те се ту склоне. Сарајлије се по томе врате у Травник. Намик-паша бјеше у неприлици, и како бјеше слаб за отпор, ухвате га и нагнају да свуче "тијесно одело" и да обуче онакво, какво су носили ранији везири. Сарајлије нагнају везира да пристане уз њих, а када се чу да се кренуо Решид-паша на Босну, да је оружаном руком доведе у ред, Босанци узму Намик-пашу да предводи војску и одреде Сјеницу за састанак војске. Он се крете, омркне у Бусовачи, а осване у Херцеговини, гдје га приме у заштиту. Ово се догодило почетком априла 1831. године.

Кад то чују босанско-херцеговачки великаши, одмах се са свију страна покупе у Сарајево, те се једнога дана по Рамазану састану сви на вијеће код Хусејина, у кући чувеног великаша Златаревића, и ту после дужега вијећања *изабраше Хусејина за босанскога везира*.

Кад Хусејин прими на се то велико достојанство и велики терет, рече: "Босна може бити босанском", а стари јунак Хасан-ага из Пећи одговорио му: "И биће, ако само усхтем!" И хтио је Хасо и рече Хусејину Градашчевићу: "Управљај, Градашчевићу, земљом по бошњачки, да би нам Босна била босанском!" а у част овога избора грмнуо је са сарајевске тврђаве 21 топ, да огласи свој Босни и Херцеговини, да је Босна добила Босанца за везира, вољом самијех Босанаца.

Чим прими намјесничку власт у руке од својијех бирача, Хусејин нареди да се прикупе данци и други приходи беглербеглука, јер без новца се није могло ништа радити.

Баш у ово вријеме, кад се Босна и Херцеговина сасвим одметнуше од султана, бјеше у невољи и скадарски паша Мустај-паша. Велики везир притјесни га, а он се затвори у тврду скадарску тврђаву, те се брањаше иза бедема. Одмах по овој опсади доби садразам заповест, да иде с војском на Босну, да поврати ред и да Хусејина ухвати жива јали мртва. Хусејинови људи из Цариграда јавише му за ову царску заповијест, и он се поче спремати да дочека непријатеља. На све стране разасла писма, да се купи војска. Кад се видело, да ће доћи до озбиљног рата, властела босанско-херцеговачка не бјеху сложна; једни – мањина – бјеху противни рату са султаном, а други – већина – хтедоше рат. Ипак скупи се до 25000 војника, које пјешака, које коњаника. Оно што бјеше дошло, бјеше одабрано. Хусејин не чекаше више. И Хусејин с Босанцима, као негде војвода Влатко, оде пут Косова равног. Ударе на Рогатицу, Вишеград, Прибој и Пријепоље. Одатле пођу у Нови Пазар. У путу према раји поступаху добро, јер један од овијех великаша писаше *кнезу Србије Милошу:*

"Љубезни наш досту. Благодаримо ти што ћеш нам бити при руци, ако нам што устреба, и ми те молимо, као најближега комшију, да нам дослук и љубав учиниш, коју ти тако ласно никад заборавити нећемо, нити пак цијела Босна. Зато гледај да нам пошљеш 300 товара брашна, како га имао будеш на Митровицу што скорије, јербо и сам знадеш добро, да се ове године у сиротиње ове не налази, јер је година издала, а и војска је доста изјела, а особито у овом садашњем нашем послу. Немамо мишљења ниједнога сиромаха увриједити, јер нисмо пошли да вријеђамо, но да свако вријеђање укинемо и да будемо од сваке помоћи свима народима нашега царства."[129]

Између 7. и 11. јула, пошто се војска снабдела свима потребама, крене се из Новог Пазара прво Хусејин, па за тијем и остала војска, скинувши и топове с града, те их повукоше собом. По Дежеви и по Трнави покупили су многе волове и коње. Народ су нагнали да носи заиру и да гони топове. У Новом Пазару остави Хусејин сребреничкога бега са стотину људи, да чувају град. Војска с Хусејином стигне до Ситнице, али не пређе Ситницу, но се ту задржи.[130] У то вријеме низамска војска бјеше у Пећи и Ђаковици, упућена на Шкодра-пашу. Хусејин се крете с војском на Пећ, освоји га и поруши, па се онда упути Косову.

Нема Србина, коме срце живље не закуца, кад се примиче пољу Косову, гдје су пали толики српски јунаци, бранећи српску државу и независност.

Па и ова кита Хусејинових Срба мусломана бјеше загрејана славом и именом својих предака. Српска крв узаврела им је у прсима и они певаху на глас:

"Ми идемо на Косово равно,
Где нам стари славу изгубише,
Стару славу прађедовску.
И ми ћемо на пољу Косову
Ил’ изгубит’ вјеру и јунаштво,
Или ћемо, ако Алах даде,
Душманина свога побједити
И у Босну вратити се славно!"

Тако тужнијем расположењем стигоше Босанци са својијем "витезом" Хусејин-капетаном на *Косово*. Кад чује за њихов долазак велики везир, који бјеше стигао у Скопље, пошље одељење

војске против Хусејина. Хусејин га дочека код Сазлије и тако потуче, да се садразам забрину шта даље да ради. У битци је Хусејин заробио, како једно писмо Јована Обреновића гласи: "2000 низама, заплијенио многе чадоре, 7 топова и сву џебану и сав мутвак садразамов... Ћор-Јусуф-пашу посекли су Бошњаци, а Ивзи-Аизи-пашу ранили су подобро; соланички мање је рањен, но силистар његов и ћаја уваћени леже у Приштини, код Бошњака у апсу."[131]

До тога доба врањски и лесковачки паша врдаху и тумараху по планинама, не помажући ни једној страни. Намера Хусејинова бјеше, да се упути Скадру, у помоћ скадарскоме Мустафа-паши. А то је оно, чега се највише бојао велики везир. Зато прибјеже замкама и лукавству, да на тај начин постигне оно, што се не надаше постићи оружјем. Татари с писмима летеше из једнога табора у други, и најпослије се учини велики везир као да пристаје на ове захтеве Босанаца, који се састојаху у овоме:

1. Да се Босна и Херцеговина и даље задрже у оном стању, у коме су дотле биле, дакле без икаквијех новачења;

2. Да се за везира Босне и Херцеговине у будуће поставља човјек, који је домородац, и

3. Да се одмах Хусејин капетан призна за босанскога везира.

Ни Хусејин ни остали прваци не увидјеше шта са овијем хоће садразам. Међутијем, он их задржа, да оне оду у помоћ Мустафи у Скадар, па по том огледа да изазове раздор међу првацима босанскијем. Зато је слао разне посланице босанско-херцеговачкијем агама, беговима и капетанима, у којима је свакоме ласкао, хвалио га и величао. Па тако је и тузланском капетану послао писмо, у коме му признаваше да је право да Босна добије све оно, што они траже, али да то до њега толико не стоји, колико до султана. Он са своје стране чиниће, све да султан испуни жељу Босанаца и да им даде за везира Босанца. Али он, везир, мисли да за то мјесто није подесан Хусејин капетан, млад и невјешт, већ треба човјек зрелији, као што је Тузла-капетан; човјеку, као што је он, треба да је зазорно што се налази у бунтовничком табору млада и невјешта Хусејина капетана. Тузла-капетан не схвати у чему је стар, па са својим момцима послије једнога бурнога вијећа оде кући. Али-паша Видаић, који је нешто више назирао чему води ово, хтједе поћи за њим, да га убије, али га задржа Хусејин. Ово му је била таква и толика погрешка, да *"Босна није могла постати босанском"*. За Тузла-капетаном дигоше се још неки, те одоше. А сам Хусејин, не чекајући потврду обећања везиревијех, врати се у Босну.

IV

У овом раздору, који велики везир изазва међу првацима босанскијем, у овом повратку с Косова од Приштине, лежи обрт у овом устанку, који ношаше пропаст покушају да Босна буде босанска.

Садразам се користи овом неслогом, удари на Мустафу у Скадру, савлада га, па се дигне с војском на Косово и код Вучитрна одигне свој стан, одакле могаше држати на оку Србију, Босну и Црну Гору. Кад се Хусејин врати у Босну оде у Травник, уреди свој двор, постави за ћају Хасан алај-бега Сијерчића, диван ефендију, хазнадара и све друго особље, потребно у везирском двору. Сам се потписиваше "Витез од Босне". У Сарајеву постави за муселима Мујагу Златаревића Неретљака.

Семе раздора, осијано међу босанско-херцеговачке прваке на Косову од стране садразама, све је више бујало и све дубље клице пуштало. Неслоге је било и пре поласка на Косово, а кад се вратише и кад би савладан Шкодра-паша, раздор и неслога још јаче избише на површину.

Ипак су ствари још добро стојале. Али кад Хусејин уреди двор, кад се утврди у Травнику, онда изгледаше свакоме од првака босанскијех да је и он то могао бити. Зашто баш Хусејин да буде везир.

Хусејин је желео да на везирство добије потврде од султана. Стога се више пута обраћао великом везиру и молио га за потврђење. У новембру (7. рамазана) 1831. године послан му је одговор од Решид-паше. То бјеше каима, у којој му се даје везирско достојанство али како? Ту је на прво мјесто истакнуто старо јунаштво Босанаца, њихова вјерност и оданост према династији османској, за тијем се траже молбе и предлози, у којима би Босанци исказали своју вјерност према династији и молили за опроштај и потврду изабранога везира. Шта више Решид нема ништа против тога, јер је већ престао закон и обичај да се везири узимају из дворскијех кандидата. Али како преци Хусејинови имаду заслуга за државу и династију, може бити везир под условом, да се покори султановој наредби и одмах, не гледајући на приговоре некијех простака, покупи босанске младиће, обуче им низамско одијело и почне вјежбати по правилима. Иначе, ако то не учини, везирство му се не признаје и пада у немилост султанову. Кад то чују босански прваци, врло се наљуте. Незадовољство се свуда јави, а Хусејин изгуби и последњу наду да ће се моћи измирити с Цариградом.

Године 1882. позва Хусејин босанско-херцеговачке прваке на скупштину у Травник, да се посаветују о даљем раду, јер су се проносили гласови, да ће садразам с великом војском у скоро поћи на Босну. Послије дужих саветовања и великијех препирака, најпосле одлучише, да се по свој Херцег-Босни покупи преко 60.000 војника и да се 20.000 даде Али-паши Видаићу и пошље против великог везира као авангарда, а 40.000 да пође с Градашчевићем. Али и ту наста[132] раздор. Тузла-капетан измакне из Травника, а Махмут-паша из Зворника и Мемиш-ага од Сребренице још се с пута вратише; за тијем одметне се већи део Сарајлија и Хасан-бег Требињац. Хасан-бегу Требињцу придружи се Смаил-ага Ченгић, који вазда бјеше уза султана, нападне на харачлије капетан-Хусејинове и отме им 40 кеса (око 20.000 гроша).

Кад се у Цариграду сазнало шта су одлучили ајани с Хусејином на челу, наименују за намјесника у Босни Кара-Махмуд-пашу, који имађаше да води војску на Босну. Хусејин знадијаше да ће Кара-Махмуду притећи одмах у помоћ Херцеговци, јер неки за инат Змају Босанском обукоше низамско одијело и метнуше фесове на главу, као *Али-ага, Баш-ага и Хасан-ага*. Нашавши се Хусејин у оваквој невољи, и као не бјеше крвожедан, мораде се латити последњијех средства. Он отпоче борбу против својијех противника. Поче поједине хватати и тајом убијати, бацати у затвор и прогонити, а против Ченгића и Хасана Требињца пошље дио војске, коју му противници победе. Хусејин не клоне духом, већ против Ченгића и Требињца посла нову војску, а сам се упути у Сарајево. Сарајлије га не хтедоше примити у тврђаву, већ га оставе у граду да конакује. Одатле изда наредбу својијем присталицама, да прикупљају војску, а у Сјеницу посла људе, да јаве Дервиш-бегу новопазарском да спреми пећи за печење хлеба. Одатле пошаље противу садразама, који је водио 60.000 људи, Алај-бега Тодоровића, Мехмед-бега Крупа капетана и новскога капетана Хусејина са 1800 најодабранијих својијех војника. Они стигну и утврде се код Бањске. Садразам посла против њих 15.000 војника, и сукобе се код

Бањске, близу Новога Пазара. Срби су се под Алај-бегом Тодоровићем борили као лавови, али ко ће сили одолети, кад навали по осам на једнога. Највећи дио јуначки изгибе, а оно што би похватано, као робље послаше у Цариград. И сам Алај-бег Тодоровић би заробљен. Спасло се само 17 другова. Одавде упути се Кара-Махмуд поред Пријепоља перма ћуприји на Лиму, обишавши кланац Хисарџик, гдје се бјеху утврдиле с Босанцима Змајев хазнадар Хаџи-Мујага и Осман-бег Ценетић. Овијем хтједе Кара-Махмуд да одсијече одступање босанској војсци, која бјеше на кланцу Хисарџику. Томе се досјете Босанци, оставе Хисарџик и полете на ћуприју. Ту се заметне борба и Лим се обоји крвљу. Босанци и ту бише потиснути послије крваве борбе. Неки се спасоше бјегством, други се подавише у Лиму, а неки се предадоше Кара-Махмуду. Хасан-бег Сијерчић, који чуваше пролаз на Дрини, видјевши оволику силу, пусти пашу, те без отпора пређе Дрину.

Док се ово дешавало на југоистоку, Хусејин, бојећи се Ченгића и његовијех савезника, оном ранијем одељењу војске посла још јачу потпору. Између осталијех и *сарајевскога владику с 5000 Срба православнијех.* Баш кад испосла сву војску, чу за Тодоровићев пораз, па ни тада не изгуби наде. Одмах за тијем оде у Травник, одатле у Папратни До, бојећи се каквијех покрета против себе у Крајини. Она војска, што је бјеше послао против Ченгића и другова му, под заповједништвом Фирдус-капетана из Лијевна, би потучена, јер га Сарајлије издадоше, али опет не смједе се Ченгић даље кренути.

V

Дође последњи тренутак за Хусејина. И он му доста хладно изиђе на сусрет. Са 20.000 војника, што је имао на окупу, науми да дочека Кара-Махмуда. Бојећи се изненаднијех напада од Сточевића и Требињца, не смједе се удаљавати од главнога града. Али ипак изиђе на неколико часова од главног града, на Пале. Собом вођаше до 20000; ту му бјеше и раја – Срби православни, али кад дође до одсуднога тренутка, међу првацима опет дође до раздора, те се у борбу упусти сам Хусејин с Видаићем и 3000 храбријех јунака. Не бојаху се, као што доликује босанскијем јунацима, али их Кара-Махмуд, бројно много јачи, потисну и Хусејин се повуче према Сарајеву. Врло му бјеше жао Сарајева, најглавнијега града цијеле Босне, зато напреже све своје силе, да даде последњи отпор, и утабори се на *Злом Ступу*.

Сарајево и Босна имали су прилике да виде потомке старијех босанскијех племића, како бране огњиште своје; имали су прилике да виде сталност пријатељства, вјерност и преданост друга другу, али оваквога никад не видјеше. Хусејин капетан и Али-паша Видаић стекоше тога дана себи лаворове венце, у њима се огледаше срца Страхињића Бана. С њима бјеше дивна кита босанскијех јунака правих Срба, које је српско млијеко отхранило и подигло на њежном крилу питоме Босне. С једне стране стајаше силна војска Кара-Махмудова, све сам низам, а с друге стране одабрана кита Хусејинових Срба. Кад их гледаш с брда, видиш их како се примичу једни другима, видиш с једне стране срце, понос и јунаштво, а с друге силу и регуларну војску... И праснуше пушке и битка отпоче. Пала тама од неба до земље, ништа се не види, но се чује цика пушака, звека сабаља и ножева, јаук и уздаси рањеника. Облак од пушчанога дима обавио ову гомилу коња и јунака, па се чује само нека тутњава и ломњава. По који пут пирне вјетар, те мало покрене облаке од дима, и испред очију ти прелете коњи и јунаци. И дуну јаче ветар и диже облак дима, и међу најгушћим редовима у најжешћем окршају ено Хусејина и Видаића, гдје се боре као дивови. И падоше им коњи и изгубише се у гомили, нестаде их. Али ено их на новијем

коњима у још већем окршају; тако један пут, тако и други пут. И боре се као лавови, и сатиру коње и јунаке. Уплаши се Кара-Махмуд, јер му поче војска узмицати, а Хусејину паде и четврти коњ; брзо га промијени, узјаха одморнога и полете као муња на непријатеља, јер још само који тренутак и битка је добивена... али "ил' не да ђаво, ил' не да Бог"!... С бока Хусејин-капетана појави се Смаил-ага Ченгић и Требињац с храбријем Херцеговцима, и Хусејин малакса. Малакса и Видаић. Малаксаше и јунаци, и са саломљенијем крилима почеше узмицати.

Битка би свршена и Хусејин Градашчевић, јунак од јунака, понос целе Босне, мораде се повући.

Сви остали бегови и капетани, који су гледали равнодушно ову борбу, тек кад се повуче Градашчевић, увидјеше своју погрешку али бјеше доцкан. Они се разиђоше сваки својој кули и тврђави, да отуда иза тврдијех зидова преговарају с Кара-Мехмедом. А Хусејин капетан, остављен сам себи, знађаше да за њега нема заклона не само у Градачцу но ни у целој Босни. Фрањевци му, веле, рекоше, како га у Стамболу чека свилен гајтан и филџан каве, а ћесар би га лијепо примио и богато обдарио. Градашчевић је мислио и мислио, па најпосле остави земљу, коју је тако храбро бранио, и пријеђе у Аустрију с Видаићем и Крупа-капетаном и још 200 својијех вернијех другова, а власт их све смести у Осијек.

VI

У Осијеку Хусејин је живјео као бјегунац. Био је суморан, па опет поносит. Живјео је лијепо, али је тужио за својом отаџбином. То је трајало све до почетка октобра 1832. године. Тад му јави власт, да је дошао ферман из Цариграда, који се тиче њега и другова његовијех, па га у исто вријеме позва у Земун, да му се ферман прочита. Хусејин дође у Земун, не као бјегунац већ као везир, у пуном сјају источњачком: јахаше на арапском коњу, под њим аша, која се блисташе од злата и сребра, у руци држаше штит од сунца, а с лијева и десна такођер на дивним коњима Али-паша Видаић и Крупа-капетан, а за њима свита од стотине, да не знаш који је од кога бољи и стаситији.

Кад у Земуну Хусејин сјаха, одмах Крупа-капетан и Видаић, који се непрестано понашаху према њему као према везиру, дохватише га за мишице и одоше аустријском команданту. Ту су саслушали с друговима царски ферман, али му се нису много обрадовали. У ферману се тражило од њих, да иду у Цариград или у Коморан или на острво Шит, – даље од босанске границе. Хусејин се сети фрањевачких саветовања, би му тешко, а на лицу му се видело да је дубоко потресен. На питање Видаића зашто је тако суморан, одговори му: "Камо срећа да Босну никад не оставих, већ да сам у њој и главу изгубио..." Најпосле се реши, да пређе у Београд, па одатле у Цариград, а на неколико дана преко Београда с ћерчицама отишла му је и жена у Цариград...

Већина бегова и капетана, који бјеху уз Хусејина, похватани су и послани у Цариград; између осталијех и Хасан-ага из Пећи, послије Хусејина најчувенија личност у цијелој Херцег-Босни. У Цариграду понуде Хусејину да обуче низамско одијело, али он то с поносом одби. Тако исто учине и Али-паша Видаић, Мехмед капетан од Крупе и Мујага Златаревић. Султан заповиједи да се Видаић, Крупа-капетан и Златаревић пошљу у прогонство у Малу Азију. Тамо ускоро умреше Златаревић и Крупа-капетан. Али-паша Видаић доцније је помилован и одобрен му је повратак у поносну Босну. Хусејин је на некакав начин остао у Цариграду, али кратко

вријеме. Њега је постигла судбина Хасан-аге Крајишника. У Стамболу је Хусејин проживјео два пуна месеца у другој некој гостионици, на истоме Ат-Мејдану, само на супротној страни. Хасо је имао изглед на море и на мунарета од џамије султана Ахмета, а Хусејин гледаше на аја-џамијска кубета и коначић султански; један за другога не знадијаху.

И Хусејин капетан бјеше гост хромога садразама, као и стари Хасан-ага, и њега је садразам гладио по глави, као и Хасу, и њега видаше онај исти хећим Костаћи, обојици хтеде да одржи и живот и здравље, али шта ће кад им не беше суђено да још коју годину гледају света. Давно се њих двојица растадоше, али су им гробови на *Ејубу* и данас недалеко један од другога.

VII

Године 1832. Хусејин је имао 30 година, био је раста средњега, лица сразмерна и лијепа, погледа суморна, а осмејка благог и тужног. Крупне његове очи покривали су капци, на којима бјеху густе трепавице. Хусејин је био прави музломанин; у свему је живео по Курану, није пио никаква пића, молио се Богу сваки дан пет пута, и често, разговарајући се с ким, дизао је очи к небу и шаптао неке стихове из Корана. Са својијем сељацима – кметима – поступао је човјечно. Хусејин капетан би је прави мусломанин, али у исто доба он је *Босански Витез*, који је јуначки бранио права властеле босанске, бранио је своју отаџбину од туђина. Није их одбранио, али је умро као витез.

Кад је предводио војску на Косово, подписивао се: "**Хѹсејинъ капетанъ Градашчевићъ, витез и предводитељъ целе босанске воиске**", а поред имена стављао је свој мур, који је био у злату изрезан. Он није одбранио Босне, али ју је јуначки бранио и бранећи је оставио је својијем земљацима диван пример славнога јунаштва и чисте љубави према своме завичају.[133]

АЛИ-АГА ДАДИЋ

Мостар је врло чувено мјесто с многијех догађаја, који су се десили у њему, особито у новије вријеме. Исто тако Мостар је на гласу због чувенијех личности, које су се у њему јавиле, нарочито за пошљедња три – четири вијека. Од тијех чувенијех личности, које су потекле из гласовитијех српскијех породица Мухамедове вјере, да поменемо само неколико имена. Тако на примјер *Хасан-паша Хасандедић, Коскић Мехмед-паша, Коџа Синан-паша, Ибрахим-паша, освајач Будима, из Почитеља* итд.

Мостар је станиште старијех српско-мусломанскијех породица које су вазда играле врло знатну улогу, како у историји Босне тако и у историји Херцеговине. Тако, тамо је врло стара породица Мукића, која је изумрла прије двадесетак година. Од ове породице био је у овом вијеку пред долазак Омер-пашин чувени Хаџи-бег ефендија и умро одмах некако по доласку Омер-пашину. Затијем једна од најстаријих породица мостарскијех јесте породица Душића. Од ње има и данас потомака. Чувена је породица Капетановића, у којој се одржало капетанство све док нијесу укинути капетани. За тијем долазе Махмут-агићи (данас Хаџићи), Алајбеговићи, Бакамовићи. Од једне породице постали су данашњи Срби мусломани Пашићи и Срби православни Кнежићи. Још има доста чувенијех породица, као Крехићи, Балићи, Галићи, Хаџи-Селимовићи, Ћемаловићи Џабићи, од којих је и данашњи мостарски муфтија Џабић, који је на челу мусломанскога покрета у Херцег-Босни. Има још и другијех знаменитијех породица. Од свијех овијех породица било је знатнијех и виђенијех људи, који су се у току времена истицали и постојали разни чиновници, или у Херцеговини и Босни или у другијем областима Турскога Царства. Исто тако једна од врло чувенијех српскијех кућа у Мостару била је, а и данас је, мусломанска кућа Дадића, из које је крајем прошлог вијека и почетком овога изашло неколико чувенијех ајана, који су се борили против Стамболија и њихова мијешања у босанско-херцеговачке стари. И ова је кућа, као и многе друге, доста крви пролила, бранећи своју отаџбину од туђина и туђинскога мешања по Херцег-Босни. Један од највећих бораца за самосталност Херцег-Босне бјеше чувени ајан *Али-ага Дадић*.

I

Али-ага Дадић рођен је од прилике почетком друге половине прошлога вијека од оца Смаил-аге Дадића. Како се у то вријеме бјеше развила борба између Срба мусломана и Стамболија, Али-ага је одрастао како у граду тако и у кући, гдје се борба најоштрије водила. Код Срба мусломана за пошљедњијех шездесет година прошлога вијека бјеше се доста јака мисао, да Херцег-Босна може бити независна од Цариграда. Стога Стамболије, опазивши ову тежњу мусломанскијех Срба, гледаху да је униште, те не презаху ни од каквијех средстава, само да угуше мисао, која бјеше ухватила коријена у души Срба мусломана. Кућа Дадића долази међу прве, која је најупорније водила борбу са Стамболијама. Али-ага растао је у својој породици код својега оца Смаил-аге, и није му се измакла ова борба из очију. Од раног дјетињства пратио је њезин развитак. Она је заносила његову младу душу, и као кољеновићу јачала му је понос.

Кад је Дадић био већ свршен човјек, отпоче борба између Аустрије и Турске 1788. године. Аустрија је још тада гледала да заузме Босну, зато многе ствари бјеху већ припремљене. Присталице католицизма бјеху сву своју наду положиле на цара Јосифа II, још кад овај ступи на пријесто. Аустрија је већ 1782. године у уговору с Русијом гледала да добије Босну, Србију и

земље с десне стране Дунава до Тимока. Али се то није могло тако лако постићи. зато 1787. године, када се отвори рат између Русије и Турске, Јосиф II рече: "Нећу вратити мач у корице, док не вратим својој кући оно, што јој је отето!" Овдје се поглавито мислило на дијелове Босне и Србије, које Аустрија бјеше узела 1717. а изгубила 1739. године. То је знао и дом Дадића па, разумије се, и Али-ага Дадић: стога он с многим другијем првацима Срба муслomана отпоче озбиљно радити, да се очува она властеоска самосталност, коју су имале Херцеговина и Босна.

Баш некако у то вријеме он постаде мостарскијем *ајаном*, те му се даде прилика да и сам с више предузимљивости поради на општој ствари, како за Херцеговину тако за Босну. У том послу толико је далеко ишао, да ускоро постаде цијела Херцеговина готово независна од Стамбола. Стамбол је добро прозрео намјеру, како Дадића тако и осталијех првака мусломанскијех у Херцег-Босни, те се поче служити свијем средствима, која му осташе у наслеђе још од старе Византије, да њихову намјеру омете. Стамбол гледаше да посије раздор међу прваке у Босни и Херцеговини, да их завади и разједини, па онда да савлада и једне и друге. И заиста тај посао лако му је пошао за руком. У Стамболу се знало за понос и простоту мусломанскијех првака, знало се да су врло частољубиви и гордељиви и да ће ријетко један другом попустити ма у чему. Стога прво завадише Србе мусломане босанске и одвојише их од онијех у Херцеговини, па онда почеше подбадати једне против другијех. У овијем међусобицама домаћијем, на несрећу свијех Срба, чешће се заборављала сама мисао због које је борба отпочета. У томе је лежала сва несрећа Срба у Босни и Херцеговини све три вјере како у прошлом вијеку, тако и у овом, па и данас. И лежаће све донде, док Срби Херцег-Босне све три вјере не увиде, да им је спас само у слози и заједничком раду.

Од овијех плетака и раздора није поштеђен ни Мостар. Размирице хватаху коријена у Херцеговини. Оне захватише и мостарске прваке, па захватише и Али-агу Дадића. Нарочито је од великијех пошљедица био сукоб, који се јавио између *Али-аге Дадића* и *Али-аге Вољавице*, првака благајскога, 1802. године. За њега се прича да је родом из *Свирина* изнад Мостара, па је доцније живио у *Благају* и био благајски ајан. Али-ага Дадић имао је уза се најбоље и најчувеније људе из првијех породица у Мостару, а Вољавица између другијех имао је уза се највеће насилнике, који су се старали само за се, отимљући од раје све што су могли и што им је за живот било потребно. Од овијех насилника, патили су сви у Босни и Херцеговини, само мусломани нешто мање но Срби православни и католици. Са оваквијем насилницима удари Вољавица на Дадића и на Мостар. И пође му за руком, те освоји страну Мостара до Царине, освоји град и топове. Кад је видио Дадић да им ништа не може учинити, он поче тражити други пут против Вољавице, он се поче с њиме мирити. Помиривши се, наговори га, те распусти оне зулумћаре, што задаваху муке свијем становницима мостарскијем. Многи бијаху и од Мостараца, разумје се незнатнији и нижега реда, пристали уз ове зулумћаре. Кад Вољавица распусти своје друштво, ови тек онда зађу и стану отимати и пљачкати од раје. Раја оде Дадићу, да му се тужи да стане на пут овијем зулумћарима. Дадић, и сам веома правичан човек, који у раји гледаше браћу своју, само различну по вјери и положају, прими срцу молбу од Срба. Али то не бјеше право Вољавици, те се завади с њим поново. Мостар бјеше подијељен на двије стране. Страна до Царине бјеше у рукама Вољавице, а други дио у рукама Дадића. Спремаше се и с једне и с друге стране. Улице бјеху преграђене мертецима и Вољавица отпоче борбу паљбом топова с града. Прва ватра би просута на *Коскића* дворе. Дадић напада са својима. Цио Мостар бјеше на ногама. Таква је опасност пријетила Мостару, да га је могла ватра прогутати. Али-ага нападне таквом жестином на Вољавицу, да га потисне од Царине, отме тврђаву и топове. Напад је био тако страшан, да је

Вољавица једва главу на раменима изнио. Кад истјера Вољавицу, одмах почне укидати насиље и гонити Турке насилнике, који и под Вољавицом и прије њега чинише насиља раји. Многе разагна, многе понизи и натера да се дохвате мотике и другога алата, те да живје од свога знања и заната, а да не пљачкају народ. Истина, од народа је узимао доста тешкијех дација, али то је било одређено, а преко тога ништа се није смјело узети. Рају нико није смио гулити и пљачкати. Раја га је волела, а Али-ага се више у њу уздао него и у саме мусломане. Страшно је мрзио Османлије и свакога, ко се држао Османлија и Стамболија. Чак је гонио више пута и царске људе (пашлије) с мешћеме.[121] Како је народ цијенио Дадића, док је био господар у Мостару и околини, нека се види из ове приче, која се и данас приповједа у Мостару и околини:

Некакав сељак, гонећи на коњима 9 товара дрва, стигне у мостарско поље и ту заноћи. Док је он безбрижно спавао, привуку се неки неваљалци, те му дигну не само сва дрва но и уларе и такуме с коња. Сјутра дан, кад се сељо пробуди, има шта видјети: коњи празни и нигде ништа на њима. Он се упути те у Мостар, да тражи самога Али-агу Дадића, да му се тужи. Не познавајући Дадића, наиђе баш на Али-агу и запита га:

– Бива, ага, знаш ли ми рећи, гдје бих могао наћи Дадића?

– А што ће ти Дадић, куме?[122]

– А ето, ага, натоварих 9 коња дрвима и потјерах у Мостар на пазар. Па заноћих синоћ у мостарском пољу, а дође ти неки неваљалац, те, док ја спавах, диже сва дрва и такуме с коња.

– А што ти, болан, да заспиш у пољу са својијем малом и да га тако напустиш? Што га боље нијесу чувао?

– А ја, бива, велим, кад се Дадић стара о нама, онда не смије ништа никоме бити, нити му се какав квар учинити.

– И не смије; но шта ти је вриједило све то, што је украдено? –

– Вала, ага, Бог нека те поживи, с коња на коња по цекин.

Али-ага се маши руком у џепове, наброја му девет цекина и рече:

– Ево ти новаца за твоју штету, али други пут боље причувај свој мал, и ако је Дадић у Мостару.

Сељак задовољан пође пољу мостарскоме, али није био ни на пола пута кроз Мостар, а на свакијем вратима видје по једнога човјека. Али-ага беше наредио да се нађе, ко је учинио похару. И сељак таман на мостарско поље, а ево стигоше га Дадићеви људи и вратише му све, што је год било украдено. И тако сељак оде, хвалећи поштење и правичност Али-аге Дадића.[123]

Ова приповјечица из живота Али-аге Дадића врло много каже. Она прича: и колика је и каква је била безбједност у околини Мостара и колико су Срби умели да цијене правичност овога Србина Мостарца Мухамедове вјере. Године 1806. Али-ага Дадић је ратовао против Црногораца и Руса, и то са успјехом. У то вријеме с њим је била и раја, како они православне тако и они

католичке вјере. Пред католицима је тада ишао фратар Никола Илић. Али овај сукоб с Црногорцима био је тренутан.

Срби мусломани у Босни, особито у Херцеговини, нијесу никако напуштали мисао о самосталности своје отаџбине. Они су били са свијем незадовољни Портом и њеном политиком. Будним оком пратили су све пошљедње покрете у Турској Царевини, а нарочито ток рата Турске с Русијом. У овијем ратовима мусломани у Босни и Херцеговини увидјели су све слабе стране велике Турске Царевине, те се покрет за унутрашњом аутономијом још јаче истаче на дневни ред, а на челу покрета истаче се сам Мостар са својијем ајаном Али-агом Дадићем. Баш некако у то вријеме (1809.) завади се с почитељскијем *Гавран-капетаном*. Порта је овијем појединачнијем међусобицама жељела да ослаби снагу мусломана, који тако јако жељаху независност своје отаџбине. Али то је увидио и сам Али-ага, те стога, поступајући онако благо са Србима православнијем, у заједници сад с њима потуче Гавран-капетана тако, да му се сад у Херцеговини нико не противљаше. Оваквијем радом углед му у цијелој Херцеговини врло порасте, тако да се Порта забрину, да јој Али-ага Дадић не оцијепи Босну и Херцеговину, као што је Карађорђе оцијепио Србију. Стога босански везир, по наредби из Стамбола, посла против Мостараца и Дадића *Сулејман-пашу Скопљака*. Дадић с Мостарцима не даде му ни да се приближи Мостару, а камо ли да заузме град, већ га заустави у некаквом пољу и запријети му, да не смије ни један клас рајина жита нестати, а камо ли што друго. Сулејман-паша био је ускоро принуђен да се повуче ка Невесињу без икаквога успјеха. Овијем одбијањем Сулејман-паше и регуларне војске Дадићу још више порасте углед у Херцеговини. Порта се много бјеше забринула шта да ради.

За то поново нареди везиру босанском, да се лати свијех средстава против Дадића.

Кад везир ништа не могаше учинити јавно, јуначки, онда нареди Сулејман-паши да мучки смакне Дадића. Овај преко својијех људи задобије мостарскога кадију *Мухаремовића* и овај 1809. године позове Али-агу у мешћему. Ту га послужи кавом, у коју је прије тога био усут јак отров, и тако отрован Дадић умре, оставивши послије себе три сина: *Мемиш-агу, Аду-агу* и најмлађега *Ахмет-агу*. На тај начин заврши свој буран политички живот, пун борбе, Херцеговац и јуначки Мостарац Али-ага Дадић.

И радом својијем и смрћу својом показао је Дадић Србима мусломанима, како се љуби отаџбина и како се брани. Он је био жртва туђинскога утјецаја и мијешања у српске ствари у Херцег-Босни.

II

Кад смо рекли, како је прошао овај велики носилац босанско-херцеговачке наследне независности, да кажем и оно, што сам могао наћи и дознати о његовијем синовима.

Кад умрије Али-ага Дадић, Мостарци узјеше одмах за ајана најстаријега сина Али-агина *Мемиш-агу Дадића*. Али ајанство Мемиш-агино трајало је само годину дана, јер се у свему угледаше на својега оца, а то се баш никако не допадаше Порти и њенијем присталицама. Порта одмах по смрти Али-агиној бјеше послала свога Турнаџију, да низами Србе мусломане, а везир својега муселима, да низами хришћане. Мемиш-ага противљаше се томе. Султанови људи, Портине присталице, знали су да не могу лако изаћи на крај са сином Дадићевим. Стога гледаху

да и њега уклоне. Сулејман паша опреми царскога Турнацију у Мостар. Овај дође и одјаше у Челебића ћошак у Шарића механу. Ту позове све мостарске главаре, па и ајан Дадића, по заповијести царској на одговор. Они дођи сви, па и Дадић Мемиш-ага. Овај их све дочека лијепо и угости "по османлијски" кавом. Послије договора, када се већ поче и мрак хватати, аге се почеше праштати с Турнацијом и растурати кућама, али Туранција задржи Мемиш-агу на вечери, говорећи како је рад да га угости и о сваком послу, као с мостарскијем ајаном, да се разговоре. Туранцији бјеше то само изговор, да задржи Мемиш-агу и да га одвоји од осталијех ага. Одвојивши га овако, нареди својијем људима да га удаве. И ови га ноћу удаве. Давећи га два су гајтана прекинута и тек трећим су га удавили. Друга два сина Али-агина *Аду-ага* и *Ахмед-ага* дочекују некако за ово и побјегну из Мостара. Турнација одузме све имање породици Дадића и претвори у беглук. Сјутра дан по смрти Мемиш-аге Дадића Туранција поче пријеваром и лукавством затварати и давити друге главаре мостарске. Тако удави за неколик дана још 18 виђенијих Срба мусломана у Мостару. за тијем поче одузимати оружје од појединијех Мостараца, па онда опет затварати и давити. На тај начин почеше заводити Османлије нови поредак у Мостару. Мостарцима се никако не свиђаше ни овај нови поредак ни ова нова управа, јер су видјели, да се тим њихова отаџбина окива у нове окове, много теже и много чвршће, но што бјеху они раније. Стога се ријеше да се поново дигну и да оружаном руком протерају ове носиоце новијех окова. Кад скоче на оружје, поруче Дадићевим синовима да се одмах врате у Мостар. Ови се врате, прикупе око себе устанике и одмах протјерају све Османлије из Мостара. Мостарци, цијенећи рад ове двојице синова Али-агинијех, као и рад брата им Мемиш-аге и оца, узму за ајана старијега *Аду-агу*.

Царски људи изгнани, везирски пуномоћници отјерани! Пући ће глас чак до Стамбола града, чуће то чак и цар у Стамболу, па каква поруга и каква срамота за царскога намјесника, за везира у Босни, Ибрахим-пашу! Он се разјари као лав. Зар кућа Дадића да му загорчи живот, да му ускрати царску милост? Стога поново нареди Сулејман-паши Скопљаку, да с војском удари на Мостар, те да разнесе то бунтовничко гнијездо и да раскопа непокретну кућу Дадића. Кад Аџ-ага чује за то, позва благајскога ајана Вољавицу, те заједнички затворе кланце и путове, а највише оружанијех људи бјеше у Бротњу и Крехину Двору. Сулејман-паша дође у Љубушки, али се нађе на невољи, Међутијем, Мостарци, Срби мусломани, обрате се раји, Србима православним и католицима, те ускоро затворе све пролазе из Љубушкога за Мостар. Видећи се Сулејман паша на невољи, побоја се да га Срби све три вјере не опколе и сасвијем не затворе у Љубушком, те похита да умакне кроз још незатворене пролазе. При овом срамном бјегству Сулејман-паше и његове војске нападну их противници на више мјеста, те многи буду оплијењени, осакаћени, а многи и побијени. Послије овога славнога успјеха Мостарци се врате својијем кућама. При том Дадић задржа град, а Вољавици дадоше куће у Церници. У томе је настао мир, али за кратко вријеме.

Вољавица бјеше прави кесеџија. Пошто се све умири, он скупи око себе саме пијанице и неваљале људе, праве злочинце и насилнике, те стане пити по Мостару тако, да чешће прављаше нереде. Од њега и његове дружине не могаше се ни једно женско чељаде помолити на улицу. Аџ-ага Дадић опомињаше га, да се окане таквијех послова. Вољавица не само да га не хтје послушати, но поче подривати положај Аџ-агин. Дадић га још за неко вријеме трпљаше. И кад Дадић поче купити данак, Вољавица стаде наговарати свијет да данка не даје, а ако почне давати, да ће и он тражити да и њему даје исто онолико, колико даје и Дадићу. Ушљед тога дође до сукоба између Дадића и Вољавице, а за мало, па и до отвореногa судара. Аџ-аги Дадићу, поред

његовијех присталица Мостараца, дођоше у помоћ и Дрежљани и Бјелопољци, те се сукобе у сами мрак. Вољавица бјеше између двије ватре. Једни бјеху ударили с чела, а други с лијеђа. Борба и паљба из пушака отвори се тако жестоко, да се од пушчане ватре ноћу видјело као на длану. Вољавица с дружином би потиснут иза Цернице. Умакне и оде у Дубровник, одатле послије оде у Мисир. Дадић Аџ-ага остаде побједилац.

Неуспјеси босанскога везира у овој борби с Дадићима, а исто ткао и неуспјеси босанске војске против Србије и Карађорђа, поткопаше положај Ибрахим-паше, те на везирство у Босну дође *Али-паша Силихтар*, звани *Деренделија*, који је у Стамболу сматран као живљи и заузимљивији. Као год што је предузео јаче мере против Карађорђа, тако је исто почео строже радити и против Мостараца и против Аџ-аге Дадића. Како устанак под Карађорђем хваташе све веће и веће размјере, то босанска војска не могаше ништа озбиљно радити против Србије, док се не обезбједи од Дадића. Силихтар Али-паша још при свом доласку бјеше задобио за се сигурнога човјека *Кајтаза*, кога постави за муселима у Мостару. Овај дође у Мостар и Мостарци га приме. Тек доцније, када Али-паша посла против Мостараца *Имшир-пашу*, да казни бунтовнике и похвата Дадиће, он се показа у правој боји. Својом хитрином Имшир-паша некако брзо уђе у град и одмах отпоче гонити поједине присталице Дадићеве. Муселим Кајтаз поче пријетити да ће свакога за кућни праг објесити, ко се усуди да крије бунтовнике, и да ће све поробити и попалити. Свијет се од овога прилично поплаши. За Дадиће наступи опасност. Сваког тренутка могли су пасти непријатељу у руке. Да би за овај тренутак избјегао опасност, Аџ-ага с братом и присталицама избјегне у Метковиће. Из овог мјеста поче ново радити, да подигне како Србе мусломане тако и Србе хришћане, да се заједнички и сложно одупру овијем носиоцима новога реда и новога ропства, како за једне тако и за друге. Кад Дадић све уговори и кад припреми, дође у Илиће. Народ га једва дочека. Одмах заметну борбу, протјерају Кајтаза, и овај с највећом опасношћу живота умакне у Столац. Силихтар Али-паша врло се расрди на њ за неуспјех, позове га у Травник и удави. Све ово могло се десити 1811. године. Дадића кућа оста побједилац, и тако остаде све до 1813. године. Кад паде Србија, кад би заузет Београд, дође ред и на Мостарце, па и на Дадиће. Да би међу првацима у Херцеговини створили расцјеп, да би их завадили, па онако завађене многе прваке лакше одвојили од Дадића, везир босански са својијем присталицама многима даде пашалуке. Тако пашинске чинове добиће *Мустај-паша Сулејмановић, Омер-паша Сточанин, Ибрахим-паша Требињац* и *Дервиш-паша са Захума*. Овијем начином одвоји ове од Дадића и Мостараца. Постигавши ово, везир спреми, како се прича, до седам паша, 25 капетана и војске до 30.000. Све то пође на Мостар. По наредби везиревој Мустај-паша Сулејмановић пође с војском правце на Мостар, а још би наређено Омер-паши Сточанину, Ибрахиму Требињцу и Дервиш-паши, да пођу у помоћ Мустај-паши. Мустај-паша, дошавши до Жупањца, отпоче водити преговоре с Мостарцима да му се предаду. Међутијем, Дервиш-паша не хтједе чекати другове, нити сачекати како ће се свршити преговори, већ удари на Благај, заузме га и ту се затвори. Мостарце овај поступак Дервиш-паше много раздражи. Они скоче, опсједну Благај и тако жестоко нападну на Дервиш-пашу, да им овај најпослије мораде предати утврђење. Међутијем, и преговори се разбише. До успјеха се не дође. Мостарци с Дадићима ријешише се да напрегну све своје силе. Непријатељи бјеху навалили са свију страна. Мостарци затворе све кланце, којима се могло доћи до Мостара. У планинске кланце бјеху намештени поред мусломана и православни и католици. Везиру бјеше мало оно војске што је отишло на Мостар, но нареди једну јаку чету и посла и њу под предводништвом паше *Сребрнице* против Мостара. Осим тога издаде заповијест католицима, да не помажу Мостарце, говорећи да је то издајство према цару и цареву већилу. На такав поступак везирев

озлоједе се Сарајлије, те се листом дигну у помоћ Мостарцима. Стигну пашу Сребрницу у Горанима на Неретви, потуку се с њим, ухате га и каменују, а војску му растерају, те се ова врати кући. Међутијем, бјеше већ настала и 1814. година. Између Мостараца и везиреве војске већ се десило неколико крвавијех сукоба. И за то вријеме везирева је војска непрестано повећавана, а редови Мостараца бивали су све ређи и ређи. Француски конзул у Травнику почетком марта јавио је своме министарству у Париз, да босански везир држи врло често вијећа од босанскијех главара, да спрема артилерију, бомбе и картече. Ови главари босански не гледају радо овај распламтели унутрашњи рат, у коме су обавезни да се боре против браће своје и својијех родитеља. Они се боје да везир, потчинивши Мостар, не нападне на њих, те се стога, нема сумње, потајно радују успеху Мостараца, јер је такав дух народа, који има у својем наследном племству неку врсту независности.[124] Најпосле 21. априла, ћехаја везирев, послије једнога крвавога боја потисне мостарске храбре борце и уђе у Мостар. Дадићима не оста ништа друго но да бјеже из Мостара. Старији, Адџ-ага, умакне на Узарчиће, више Блата мостарскога, у своју кулу, са својијем присталицама, а млађи умакне својијем шурацима *Ризванбеговићима* у Драчево, испод старе Габеле. Кад везиреве присталице уђоше у Мостар, образоваше ратни суд, да суде свима онима, који помагаху Дадиће. Зна се како су могли проћи сви они, који су дошли пред овај крволочни суд. Дадићи беху издани. Тако млађи Дадић, Ахмет-ага, погибе заједно са својим шурацима Ризванбеговићима при вечери.

У Мостару, по одлуци ратнога суда, одузето је све имање породице Дадића, све им је порушено и темељ од куће раскопан. Поред тога, суд је ријешио да посијеку сваку мушку главу која је од Дадића. И заиста би ову чувену кућу сасвијем утрли, да једна служавка не украде Мемиш-агина синчића *Махмут-агу* и не одведе крадом у Дреницу, те се од њега настави породица Дадића.

Тако је прошла ова чувена породица мостарска, давши четири вриједна и заузимљива поборника за унутрашњу независност Херцег-Босне. Они нису успјели, као ни многи други, али су показали како се не гледа на вјеру, кад се ради за добро отаџбине. Они су пали. Земљу поносне Херцеговине оросили су својом јуначком крвљу, како само Србину доликује. Умрла су сва четири храбро, с надом да ће на њиховијем гробовима нићи цвијеће узајамне братске љубави и слоге између Срба сва три закона.

***

Само да кажем још неколико ријечи: Поменути Мемиш-агин син *Махмут-ага* одрастао је и доцније се оженио. Овај Махмут-ага Дадић живио је све до аустријске окупације, а умро је послије окупације. Имао је два сина: *Мемиш-агу и Али-фендију*, који су и данас живи у Мостару.[124]

СИНАН-ПАША СИЈЕРЧИЋ

—

Горажде, данас мала варошица, лежи у доњи дринској, готово уза саме стране планинске. Та варошица данас је незнатна. Становника једва сада да има 1500, али негда бјеше славна и чувена. Њено се име на далеко спомињало. О негдашњој слави и величини ове варошице знају да причају многе књиге староставне". У тијем књигама каже се, да је ту негда била и велика штампарија српска, те се у њој штампаху књиге за цркве и манастире. Становници ове вароши, мусломани и православни, причају, да је негда то била велика варош с преко 18.0000 домова. То мјестащце бјеше станиште чувенијех бегова из породице *Сијерчића*. Овијех бегова по танкој крви има још у *Понору*. Данас највише има од две породице у мјесту *Оџаку*, које је недалеко од Горажда, с десне стране пута идући планини Рањену. Кућа Сијерчића води своје поријекло од старе српске властеоске куће *Шијернића*, како записи тврде, или од Лучевића, како предање каже.

Кад је сила османлијска навалила на Босну и Херцеговину, онда се кућа Шијернића храбро борила против силе османлијске, борила се бранећи јуначки своје огњиште и свој народ, свој језик и своју слободу. Али ко ће сили одољети? Погибе властелин Шијернић и изгибе му војска. Остала му два нејака сина. Османлије их ухвате и они приме Мухамедову вјеру. Тако од кнеза *Шијернића* посташе бези *Сијерчићи*, вазда чувени са своје племенитости и витештва, чувени са јунаштва и љубави према своме народу. Они нигде не забораљаху на своје претке, на своје православне прадједове Шијерниће. Ушљед тога се и може појмити, како се у близини Горажда могаше у цркви Херцега Шћепана одржати српска штампарија. Сви мусломани, а особито бези Сијерчићи, поштоваху свету успомену Херцега Шћепана, те нигде не сметаху Србима православним. У овом погледу од свијех овијех Сијерчића највише се одликовао *Синан-паша Сијерчић*.

У првој половини прошлога вијека Турска Царевина многијем ратовањем са Аустријом, Млецима, Русијом и Персијом, бјеше много истрошила своју снагу, те поче губити покрајину за покрајином. Муслимани из Босне и Херцеговине, ма да и сами дадоше доста помоћи и у војсци и у новцу, гледаху ово опадање Турске Царевине с негодовањем и сматраху да је томе узрок сплеткарење и немарност цариградскијех Османлија.

Овијем се појача она давнашња мржња између мусломана у Херцег-Босни као кољеновића – (старосједелаца) и дошљака османлијскијех. У овоме опадању османлијске силе прваци Босне и Херцеговине почеше се озбиљно носити мишљу о самоуправи у Херцег-Босни. Штета само, што ова мисао не бјеше продрла подједнако у све редове у земљи и што вјерска тјесногрудост сметаше, да се удруже све три вјероисповјести, па како бјеху храбри и добри ратници, да заједнички пораде на независности овијех лепијех покрајина. Међутијем, и ако овај народни политички покрет бјеше још у тајности, и ако се тек бјеше осјетила чвршћа веза између мусломана и њиховијех поглавица у Босни и Херцеговини, опет се за то сазнало на Порти и цар заповиједи тадашњем везиру Босанског Беглербеглука *Абдулах-паши* Девтедаровићу, Сарајлији, да обрати пажњу на тај покрет и да тајом ради да га угуши, па ма стало и људскијех жртава. Абдулах-паша то прими за готово. Стога, као жртве, падоше главе два највиђенија

мусломана, и то глава најстарије породице у Босни *Кулиновић Сали-паше* од Бишћа и кадије травничкога *Сагргића*. Абдулах-паша не задржа се само на њима. Поче он и даље тајно или јавно укидати једнога по једнога. Противничка струја хваташе све јачега корјена међу првацима мусломанскијем. И 1727. године, кад хтедоше поћи на Персију, за мало не ухватише *Абдулах-пашу. Ахмет-паша Алипашић*, који предвођаше војску, такођер један од првака мусломанскијех, хтједе сад да се освети Абдулаху, али овај умаче.

Од овога тренутка настала је све живља и јача борба између Срба и мусломана, као староседилаца у Херцег-Босни, против дошљака Османлија. Али у тој борби ређе је долазило до сагласности између све три вјере. Послије тога, како босанско-херцеговачко племство бјеше силно, богато и угледно, можда би давно, још у половини прошлога вијека, Босна и Херцеговина дошла до своје самосталности, да међу њима бјеше више слоге. Између многијех другијех мусломана, који увиђаху потребу сложнога и заједничкога рада свију вјера у Босни и Херцеговини, бјеше и чувени *Синан-паша Сијерчић* од Горажда. Он не само да је увиђао потребу заједничкога рада, но је и радио на заједници између Срба православнијех и мусломана. Велим, између мусломана и православнијех стога, што тада бјеше незнатан број католика у цијелој Босни и Херцеговини.[126]

Дакле, стога, што су православни били претежнији од католика, Синан-паша Сијерчић гледаше, да за овај покрет веже православне. Како бјеше паша у Горажду поријеклом из Горњега Оцака, где се и данас налази кула Сијерчића, то нешто из успомене на Херцега Шћепана, нешто ради сјећања на своје претке, који бјеху велика властела за вријеме краљевства, а понајвише из своје племенитости и ради овога покрета, он бјеше један од највећијех пријатеља православнијех у прошлом вијеку. Да би се што више приближио једнокрвној браћи Србима православнијем, он им бјеше не само заштитник и бранилац од обијеснијех и неразумнијех напасника разнијех придошлица из Мађарске и Румелије, но бјеше и ктитор цркве Херцега Шћепана.

О томе ево како прича сам Саво Косановић. Он за ову Херцегову цркву[127] вели:

"Предњу цркву или препрату на штук президао је у прошлом стољећу племић из Горажда Синан-паша Сијерчић, који је онда заповиједао у Горажду и оближњим тамо местима...

"Кад је Сијерчић хтео зидати ову препрату, у исто доба дође му наредба из Цариграда, да подиже дрвени мост преко Дрине у Горажду, на и сад постојећих шест стубова камених. За мост је приправљао дрва растова, а за цркву лучева. И цркву прије доврши него мост."

И ето на тај начин сједини се грађа средњевјековнога Србина и војводе од Светога Саве с грађом племенитога Синан-паше Сијерчића из осамнаестога вијека. Каква грдна разлика између овога племенитога Синан-паше и онога Арнаутина, што спали тијело Светога Саве на Врачару! Овај Сијерчић носи мир и љубав међу браћу, подиже и оправља, а онај Арнаутин нож и крв, пали и руши!

Али ни Синан-паша Сијерчић не прође на миру за ово добро дјело, што учини браћи својој. Нашло се удворица, који назираху намјеру Синан-пашину, те да оптуже царском намјеснику у Травнику. Али не могоше га тужити непосредно зато, што учини добро православнијем, него му подметнуше и оптужише га: "као да је грађу, коју је народ припремио за мост, употребио за

зидање *влашке цркве*. Везир једва дочека ово, јер жељаше да и овога првака херцеговачког ухвати у каквој кривици, те да му скине с рамена главу. Али Синан-паша потражи од везира, да се изашље комисија, те да извиди да ли има злоупотреба. Везир пошље комисију и ова извиди и увјери се, да у цркви нема ни једнога растова дрвета. Они су засијецали греде, што се и данас у цркви види, да се увјере, је ли тужба истинита, и видјеше да је клевета. И тако Синан-паша Сијерчић оправда се и видје се, да он, као богат човјек и племић, немађаше потребе да употребљава спремљену грђу за мост на оправку цркве.

Кад се свршио извиђај, Синан-паша потражи начин да казни клеветнике. Нађе најглавније кривце, па их пошље у Травник и тамо њих шесторица скапаше у затвору.

Као повод да подигне ову препрату, поред онијех узрока које сам горе навео, био је повод и велико Синаново сродничко и вјерско осјећање према својим великијем прецима православнијем, јер се у истој препрати налази једна надгробна плоча, на којој стоји натпис: *Ва име Бога, се лежит раб Божији кнез Радослав Шијерних*.[128]

Синан-паша Сијерчић у вријеме ратовања Црнога Ђорђа погинуо је под Шапцем на Мишарском Пољу 1806. године.

Породица Сијерчића и данас је у животу, и данас су још богати, виђени. У кући овијех koљеновића прича се да има доста старијех писама, која су им негда преци добили од српскијех краљева.

Од одива овијех Сијерчића једна је оставила потомака у селу *Понору*, који су примили презиме својијех ујака, те се зову Сијерчићи.

Напријед рјекох да се из предања народнога види, да су ови бези Сијерчићи од старе властеоске породице *Лучића*. Стога ћу овдје изнијети оно што се о томе вели у пјесми: "Турци освојише пола Босне", која је печатана у III књизи "Српских народних пјесама" *Богољуба Петрановића*, стр. 477-493.

Тамо се између осталога пјева, како је дошла књига *Лучевићу Илији*, те он вели својој љуби:

Та је књига јадом накићена,
Ђе нам Босну притискоше Турци
Половину Босне притискоше,
А на другу ударит' не смејеш,
Од војвода од јуначка дара, –
Који бране на сабљи јунаштво
Кајно мене и рођака мога,
Мога рођака Лучевић Јована,
Који сједи на Гласинцу равну...

Али свака одбрана Херцег-Босне била је узалудна. Турци су неодољиво навалили и савладали све што стајаше на путу и освојише Босну. Пјесма даље вели:

Бирдем паше војску подигоше,
Док дођоше кули Јовановој,
Ухватише Шурковић Јована
И његово триста Шурковића,
Ухватише, па их истурчише,
Пак отален војску подигоше,
Одведоше на Гласинац раван.
Дочека их Лучевић Илија,
Са рођаком Лучевић Јованом,
Ту се бише за неђељу дана.
Кад изиђе неђељица дана,
Заробише Лучевић Илију,
Заробише, па га погубише,
И његова Лучевић Јована
И њихове дворе поробише.
Све под сабљу мушко окренуше.
Док завика паша Сеидине:
"Оставите кога од порода.
"Мушку ђецу Лучевић Илије.
"Нек остане јуначко кољено.
"Кад остану да их потурчимо,
"Од њих ће се рађати јунаци..."
Пак његову ђецу налазише,
Двоје ђеце два близанца сина,
Ђе их мајка на криоцу њиха,
Око њихе саставила рука,
Кад опази невјернике Турке,
Она цикну кајно кукавица.
А преврну кајно ластавица,
А завика грлом бијелијем:
"Ако знате за Бога једнога!
"Немојте ми двоје ђеце лудо,
"Немојте ми ђецу погубити."
Онда рече паша Сеидине:
"А небој се, китна удовице,
"Удовице, Или-беговице!
"Ако сам ти бега погубио,
"Младе бега Лучевић Илију,
"Укинуо каурску ђидију,
"Што је био босански војвода,
"Сад је теби згода и слобода,
"Ништа теби учинити нећу.
"Ако ћеш се потурчити млада,
"Пазићу те кајно своју мајку,
"Хранићу те медом и шећером,

"А носићеш свилу и кадифу;
"Ако ли се потурчити нећеш,
"Ни тако те погубити нећу,
"А твоју ћу ђецу потурчити,
"Нека расту од боја јунаци,
"Лучевића јуначко кољено,
"Нека бране Турску Царевину,
"К'о Илија своју царевину,
"Твоја ђеца оће беговати".
Па потурчи двоје ђеце лудо:
"До данас сте бези Лучевићи,
"А од селе бези Сијерчићи..."

Тако пјесма каже за порекло Сијерчића бегова, а уз ту пјесму додао је и ову напомену Б. Петрановић:

"Бези Сијерчићи станују у Горажду и Понору. Сијерчићи, прије Лучевићи, да су били Срби и силом потурчени у освајању Босне, од многијех сам и у причама слушао". (III књига, стр. 487)

ХАСАН-АГА КРАЈИШНИК

—

Тамо на западу дивне и поносне Босне, тамо између хучнијех таласа бистре Уне и Врбаса простире се дивна и питома српска област, која још одавно носи име *Крајина*, – име, које је прославило српску расу, јер је дало на стотине најбољијех Срба јунака, како раније, за владе банова и краљева, тако и за владе Турака.

У Крајини бјеху чувене српске породице вјере мусломанске *Куленовића* и породица *Крупа-капетана*. Најпослије тамо у Крајини босанској, преко Уне, готово до суве границе, налази се и мјестанце с тврђавицом, која се зове *Пећ. У* том мјесташцу, у том незнатном градићу у питомој и јуначној Крајини становало је до 1832. године срце од јунака: ту је становао и живео чувени и славни *Хасан-ага Крајишник*.

I

Хасан-ага родио се тридесете године XVIII вијека. Суврменици су му чувени Синан-паша Сијерчић од Горажда и Али-ага Дадић, ајан мостарски. Поријеклом својим не бијаше властелин босански, не бијаше из беговске породице. Њега је однихала Крајина у својијем њедрима, те је самоникао, као оно стогодишњи храст. Све што је имао, стекао је сам памећу својом и својом јуначком мишицом. Хасан-ага бијаше јунак из народа, бијаше чедо народне слободе, бијаше најдичнији представник расе у питомој Крајини.

Хасан-ага, познат за живота у цијелој Босни под именом *Хасо*, са свога необично високога раста и са нечувене снаге, растао је баш у оно вријеме, када је у Херцег-Босни била најача свијест о властелинској самоуправи. Он је пратио сваки покрете народа за слободом, јер и сам бијаше чедо слободе. Он, као чедо Крајине, пратио је сваки корак Аустрије, која већ бијаше заузела Далмацију. Он је долазио у додир с разнијем људима из Далмације, Хрватске и Славоније. Ратовао је против Немца, познавао је војску и ђенерале француске, знао је за планове великога Наполеона. Једном ријечи, он је за свога живота био стуб Крајине и заштићавао је поносну Босну од непријатељске навале са запада.

Овај храбри Крајишник живјео је у поменутом мјесташцу Пећи. Народ о имену овога мјеста разно прича. Али и оно што прича, врло је карактеристично. Прича се да су то мјесто тако назвали Немци. Они су чешће ударали на ту страну, и свагда су наилазили на страшну ватру из пушака, те су чешће довикивали један другом: "Хеј, не идите туда, јер тамо врашки пече!" – и тако се то мјесто назове Пећ.

Ту, у том мјестанцу, били су двори Хасан-аге. Ту је била његова кућа, која је више личила на какав замак. Око куће пуно другијех зграда. Било је ту кошева, амбара, арова, разнијех другијех стаја и стајица, око тога дивна башта Хасанова, с небројенијем бијелијем стадом. Хасан је био земљорадник за примјер другима. Сам је орао, сијао, жео и косио. Све, што му бјеше око куће, бијаше његова творевина.

У вријеме рата 1788. и 1789. године Хасо је починио чуда од јунаштва. На својем коњу летио је као звијезда преко неба доспјевао је свуда, све је храбрио, све одушевљавао. И у разнијем сукобима посјекао је својом руком и двије тобџије и заплијенио два бронзана топа од Немаца. Та два топа босанске аге и бегови једнодушно ријешише да стоје пред Хасиним конаком, у знак признања и јунаштва, и оба стајаху на отвореном простору пред Хасиним конаком.

У Хасину двору живљаху само чељад његова за рад; ту је било и орача и чобана, што му поље ораху и стада чуваху. Али Хасо не бијаше сам. Имађаше два сина *Мустафу* и *Мехмеда* и двије још недорасле кћери *Златку* и *Сребрнку*. Осим ове чељади Хасо не имађаше никога, ни пандура, ни хајдука, да му стражу чува. Али само нека се јави потреба за војску против грабљивијех суседа Аустријанаца, тада би Хасо стао на двориште двора својега, пунио пушке и палио, а цијела Крајина, докле би допро аваз Хасановијех пушака, дизала би се и викнула би: "Ево Хасо пали, зове нас, ваља похитати!" И цио српски народ љуте Крајине, што у себи ношаше јуначко срце, дизаше се и креташе Хасу, па био мусломанин или хришћанин. Једни са шејшаном преко руке пјешице, дуги с ножима и сабљама на бијеснијем хатима, сваки иде како који може, те хита к Пећи, јер Хасо зове, а његове пушке никад узалуд не пуцају. Аге и бези из цијеле Крајине појашу своје бијесне коње, и ето их Хасан-аги у Пећ. Одмах би се кренули Бигоћевићи, Брзићевићи, Сејфовићи, Крупићи и други бези и капетани, водећи собом наоружане мусломане, подијељене у чете. На глас пушака Хасинијех дигао би се и стари друг његов, Хаџи-Ристо, усадио би за капу султанову челенку, што ју је од цара за храброст добио, и повео би православне Србе, а родољубиви фрањевачки монаси испратили би католике. И тако би се сва дјеца једне мајке, и ако разна по вјери, окупила око старога Хасе на хиљаде, и сад само чекаху куда ће их Хасо повести. У Хасан-аге бијаше страховита морална сила, бијаше то снага, која као магнет привлачаше свако српско срце. Та снага, та привлачна сила није била ни у старини Хасине породице ни у богатству његову, нити у царском ферману. Не, ништа од тога. Та сила, та снага састојала се у родољубивом и правичном срцу Хасину. Њиме, и само њиме, и ничим другијем владао је Хасо цијелом Крајином, њиме је Хасо војевао за слободу Босне, за босанска права, која уживаше Босна, од кад паде под царску управу. Зато су се везири повијали пред силнијем и разложитијем јунаком Хасан-агом, вазда гледајући да сазнаду, шта мисли Хасо о којем њихову дјелу. Повијали су се пред њим јаче но пред царскијем изаслаником, јаче но пред безима и капетанима, јер Хасо креташе и заповиједаше у ратнијем приликама са 12.000 љутијех Крајишника, све јунака по избору. А у оно вријеме бијаше то сила, те још каква, о којој води рачуна и сам цар у Стамболу.

II

Борбе за властеоском самосталношћу Босне и Херцеговине према Порти из године у годину избијаху све јаче и јаче на видјело. Исто тако и мржња Порте против Срба првака и племића Мухамедове вјере у Херцег-Босни истицаше се из дана у дан све видније. Хасан-ага, као заслужан човјек за царевину, још из времена рата с Немцима, посматраше догађаје, који се низаху један за другијем.

Гледао је борбу куће Дадића против опасности, која пријећаше од стране Порте Херцег-Босни; гледао је борбу Сараљија против *Али-паше Деренделије*. У овој борби учествовали су и његови Крајишници, али сам се Хасо још колебао. Гледао је насиља *Џелалудин Али-паше џелата*, који подави преко 20 највиђенијих капетана. И он мало по мало долажаше све више до

увјерења, да Херцег-Босни нема напретка, док не постане своја. Он с тим већ бијаше на чисто, само мишљаше, како да се изведе то, како да дође Херцег-Босна до своје самосталности, да избегне опасност од Порте и да се не заплете у замке немачке.

У томе његову размишљању Херцег-Босна дође до озбиљнијих догађаја. Између жеља Портинијех намјесника и босанскијех првака долажаше до сукоба. И већ 1824. године видимо Хасан-агу, гдје у друштву с бихаћскијем Мехмед-бегом и острожачкијем Мурат-бегом удара на Велики-Мост и Хавалу. Ово нагна тадашњега босанскога везира Селима, да у јуну мјесецу 1824. године опреми војску у Крајину, да поврати ред и мир. Међутијем, сукоби између Порте и босанско-херцеговачкијех првака Мухамедове вјере бијаху све чешћи и крвавији. 1827. године дође за везира у Босну из Београда *Абдул-Рахман-паша* или, како се обичније зове, *Абдурахман-паша*. Овај полагано заузе Зворник. Ту пријеваром домами 7 угледнијех мусломана из Сарајева и главе им поодсијеца. Оваква строгост од стране Абдурахман-паше нагнала је многе прваке мусломанске, да се притаје; многе је домамила паши, да му се поклоне, а многи се повукоше од везира.

Везир је највише бијаше окомио против Мостара и Травника. Мостар је називан: "Хајдучкијем и бунтовничкијем гнијездом". У Мостару је тада пало преко 300 мусломана, а у Травнику преко 200. Страх, ужасан страх, завлада цијелом Босном. Само још Крајина остаде поносита. Хасо је то све пратио и све се подаље држао од везирева двора, јер је врло добро знао, какве су плетке око дворова, а јунак не воли плеткарање.

Кад мусломани успјеше да страшнога Абдурахман-пашу, као везира, саломе тијем, што га од људскога касапина претворише у кујунџију-златара, то јест прво га почеше митити, а за тијем га тужбама дигоше с везирства, онда 1828. године би постављен за везира над Херцег-Босном. *Намик-Али-паша Моралија*, који дође у половини септембра 1828. године, а дотле га заступаше Малкоч Мехмед-бег. Али-паша бијаше обазривији од претходника. Као Грк бијаше хитар и окретан, у почетку благ, не имајући војске да испољи своју снагу и да чврстом руком заведе реформе; за тијем тактичан и разборит, да би државној власти прибавио угледа и поштовања. Али пред очима мусломанскијех првака није се могао дуго претварати. Јасно је било за босанске мусломане, да се треба бојати Османлија. И они су пратили сваки корак Намик-Али-паше. Овај везир, кад је мислио да је готов с претходнијем мјерама, показа се у правој боји. Он одлучно тражаше да се заведу Махмудове реформе. Ово његово тражење мало по мало узбуни цијелу Босну и Херцеговину. У одређени дан скупе се у Травнику најугледнији мусломани, ухвате везира и приморају да се одрекне реформа и новачења султановијех. Ушљед тога везир мораде да остави Херцег-Босну. Он привидно пристане на то, шта више обећа да ће и сам с њима поћи против цара у Стамболу, док их не завара, пославши их да скупе војску на Бусовачу. Ови оду, он преко Скопља (поља) побјегне у Херцеговину, доцније у Далмацију, па у Сплет, а одатле морем у Цариград. Прваци се скупе у Травник на скупштину и ту стану вијећати, кога да изаберу да буде вођа устанка. Много је ту пало ријечи, многи су предлагани, и међу предлаганима био је и Хасан-ага Крајишник. Али се он те почасти не хтједе примити из много разлога, а најглавнији му разлог бијаше тај, што је стар, а, друго, што познаваше добро властелу босанско-херцеговачку, која личаше у многоме на пољско племство у прошлом вијеку, које не трпи лако никакву стегу. Он жељаше да се за вођу устанка истакне човјек млађи, живљи, с више прегнућа, који ће задобити повјерење свију. Како се до одлучнога ријешења не дође у Травнику

на скупштини, то се договори наставише у Доњој Тузли. И ту већина првака истакне храброга и ватренога родољуба Хусејина Градашчевића, капетана из Посавине.

Овијем избором бијаше задовољан и стари Хасан-ага, а, бива, и јест му био по души, те кад Хусејин-капетан рече: "Босна може бити босанском!" Хасо му одговори: "И биће, само, ако ја будем хтио!" И хтио је Хасо да Босна буде босанском. И хтјели су љути Крајишници. И што хоће Хасо, одмах приводи у дјело, и пали пушке с дворишта куле своје, и купе се љути Крајишници. Ето му свијех племића с Крајине, ето му и Хаџи-Риста с православнима, тог његова старог друга, пријатеља и суратника још из времена, када заједно војштише на Немџе икада је Ристо за храброст добио од султана троперну челенку, те га дичила и одликовала у знак да је јунак босански. Ето му и фрањишкански монаси шаљу босанске католике. Скупило се преко дванаест хиљада све јунака као ватре живе. Све сам љути Крајишник. Устали су сви против оштега српскога непријатеља. Сваки је окићен по крајишнички. Не знаш од браће који је бољи, ко ли је дивнији. Да ли они, који вјерују у пророка Мухамеда, с китњастијем хаљинама и товнијем коњима, с јатаганима и кривијем сабљама о врат објешенијем, или они други, што вјерују у Исуса Христа, са шаркама и џефердарима у рукама и самокресима за појасом. Све је отресито, све срчано, све готово да на оштро гвожђе удари за самосталност и слободу своје личне отаџбине. Стари Хасо, гледајући ову дичну киту, ову непрегледну војску, састављену од браће све три вјере, одушеви се и рече у себи: "Код овакијех соколова, код овакијех јунака, код овакве братске љубави, Босна може заиста бити босанска, и докле је год слоге међу браћом, никаква сила, никакви непријатељ неће им нашкодити!" Први овоме он се осјећаше млад, лак, осјећаше се и смео и храбар. Срџе му тако бјеше раздрагано, да би џијелу ову војску, састављену од браће разнијех вјера, једнијем махом загрлио. У овој војсџи, у овој слози браће, гледао је стари Хасо будућност поносне Херџег-Босне!

Тако весео, тако раздраган скупом и јунаштвом одабране војске своје, сједе Хасо на своју ластавиџу и пође, с поносом дична сина јуначне Босне, на челу својијех Крајишника, у бој против Турака и Арнаута, против непријатеља од толико стотина година Херџег-Босни. И било је страшнијех битака, и Хасо је доспјео до поља Косова и разгонио је љуте непријатеље отаџбине своје, и врати се заједно с босанскијем и херџеговачкијем јунаџима у шехер-Сарајево. Ту предаде власт у руке Хусејину-капетану, као отаџ сину управу над домом. Предајући власт, рече Хусејину-капетану:

– Ево, сине, земље босанске, и управљај њоме по босански, да би нам Босна била босанском. Ако тако будеш управљао, стари Хасо и његова војска све ће за те заложити, и пошљедњу кап јуначке крви!

То рече, па сједе на своју ластавиџу и с војском оде питомој и богатој Крајини. Оде у Пећ. Објеси о зид стари мач, који је старином још из времена, када је Босна била своја и самостална држава. То је Хаси била као нека хамајлија и с њоме се он никад не растајаше. Ово оружје благосиљао је и имам, што служи пророку, и свештеник, што служи Исусу. Својега коња ластавиџу одведе зиданоме ахару, привеза га за пуне јасле, а своје у злато и сребро обливене пушке објеси о зид и покри застором тешким, да на њих прашина не пада. А сам скиде са себе дивно одијело, па обуче ратарско и оде на своје њиве, те се лати плуга и мотике. И оре Хасо земљу и сије жито, и гаји стоку и тови коње и волове. А вријеме пролази и пролази и ниже догађај за догађајем...

III

Стари Хасо хтједе да Хусејин управља Босном по босански, хтједе да Босна поврати пређашњи сјај и пређашњу славу, кад бијаше моћна и силна, слободна и самостална. Али племство босанско личило је на племство пољско прошлога вијека, а многи и многи позавиде положају Хусејинову. Још онда, када је Хусејин по жељи већине постао старјешином, због старијех зађевица иступе из заједнице Смајил-ага Ченгић, ајан гатачки, и Али-ага Ризванбеговић, ајан столачки; за тијем ови задобију на своју страну Луфти-бега Реџепашића, ајана пивско-невесињскога, Хасан-бега Ресулбеговића, ајана требињскога, и Осман-капетана Муњовића, ајана никшићкога, те се тако већи део Херцеговине оџепи од Хусејина. Хусејин бјеше моћан и славољубив, жељаше остати на узвишеном положају ма по коју цијену. Најпослије, како бјеше велики јунак, не бијеше велики дипломата и политичар, те се заплете у разапете замке лукавога и превртљивога Стамбола и надаше се да ће добити царско признање, наименовање на везирство и пашинске тугове из Цариграда. Ушљед тога поче радити у Босни као везир, а не као Градашчевић. Како је Хусејин прошао таквијем радом, познато је. Кад стари Хасо чу за овакав рад Хусејина, врло се ожалости, замисли и потону у неке дубоке мисли. Кад му дође пријатељ и добри друг Хаџи-Ристо, затече га у дубокијем мислима. Хасо га дочека пријатељски, дочека га другарски и повјери му тугу своју, и повјери му јаде своје.

– Брате мој и друже мој, – рече Хаџи-Ристи. Хусејин не ради како треба, хоће да је Хусејин везир, а не Хусејин Градашчевић; али добро знадем да он од Стамбола везирства добити неће, а таквијем радом нахудиће ствари босанској, нахудиће самој Босни. Знај, Хаџи-Ристо, ми једну вјеру не вјерујемо, али смо сви дјеца једнога народа, ми смо дјеца једне мајке – српскога народа. Надасмо се да ћемо доживјети боља времена, времена стара, времена босанске славе и величине. Али смо ето остарили, и Алах нека даде да дјеца наша дочекају, а ми ћемо склопити очи у овом мучном и по српски народ у Босни несрећном времену!

Хаџи-Ристо погледа у лице старога Хасе и видје му многе боре на остарелом лицу.

– Узалуд мука, мој драги брате Хасо, узалуд. У жилама данашње властеле босанске не тече она јуначка крв старе српске властеле, старе босанске властеле. Ми смо пали и тешко смо се опет подигли.

Хасо на ово махну главом и огледа свога пријатеља право у очи.

– Е мој лијепи брате Ристо, како ће ти бити данашње племство као старо босанско племство, кад га покварише у XV вијеку верски раздори, за тијем Османлије, па онда Стамбол? Они унијеше још већи раздор у нашу стару и онако несложну властелу, која још и онда не бјеше сложна. Они је завадише, да би могли над нама владати. Они створише нове племиће и створише супарништво између старога и новога, те се и дан данашњи гложе међу собом. Видиш ли шта се данас ради? Па то се радило и прије. Ми хтједосмо да подигнемо стару Босну, а за то треба развити стару босанску заставу и дати је у руке унуцима онијех јунака, који је негда ношаху на славу и понос старе Босне. И само тако, кад се сви ми, синови једне мајке, синови поносне Босне, здружимо и братски пружимо један другоме руку, закунемо свемоћнијем Алахом и, бива, само тако створићемо нову или васкрснути стару Босну. Али данас под овакијем приликама то се не може учинити.

И умуче Хасо, и умуче Хаџи-Ристо и дуго ћутаху. Устадоше оба. Оба се погледаше, приђоше један другом, братски се поздравише и растадоше. Међутијем, догађаји се даље низаху један за другијем.

Почетком 1831. године у Стамболу се поче радити на томе да се ма по коју цијену оцијепи Крајина од Хусејина Градашчевића. Пронијели се бјеху гласови, да султан шаље Хасан-аги Крајишнику тугове и новаца. Међутијем, то не бјеше истина. Само у ствари бијаше то, што је садразам послао Хасан-аги Крајишнику Хасан ефендију с новцима, не би ли га одвратио од Хусејина.

У Цариграду пропадоше молбе Хусејинове, а за везира над Босном би постављен на мјесто *Вифинлије Ибрахим-паше Кара-Мехмед-Хамди-паша*. Моћ Хусејинова бјеше малаксала, а исто тако и његова популарност. У невољи нађе за потребно да се обрати Хаси. А Хасо му одговори писмом овако:

"Ја нисам ни султан у Стамболу ни садразам; везире Босни нити постављам, нити одржавам. Кад Градашчевић, капетан и капетански син, толико мјесеци држаше власт у својијем рукама, па не мишљаше на сјајну прошлост босанску, не мишљаше на заједнички рад браће једне мајке и не хтједе до краја извести започето дјело, тога Хаса не може помоћи. Босанци, који вјерују у Мухамеда и у Христа, биће се за славу имена и јунаштва својега, али, знај, нигда за везира. Ако градачком капетану буде потребна кућа и гостољубивост старог Хасан-аге, нека дође; Хасо ће га дочекати и њему лично указати сваку помоћ, али само као капетану градачком и, ако треба, прије ће пожелити сину босанском срећан пут у земљу туђинску, но да чује како су сина старог Градашчевића позвали на филџан каве или му послали свилени гајтан."

И не одјекнуше пушке с дворова старога Хасан-аге, и не дођоше Крајишници, и не пођоше у бој против непријатеља Босне. А Хусејин, сатрвен и обхрван, мораде оставити отаџбину.

IV

Послије онијех страшнијег пораза, које претрпље Хусејин, не толико од низама колико од љутијех Херцеговаца под Сточевићем, утврди се паша Кара-Махмуд у Босни за везира. Поносно се шета шехер Сарајеву, а бегови и капетани долажаху му један за другијем и исказиваху му своју покорност. Дођоше му и аге, али још никако не дође понос Босне, још никако нема љутог Крајишника, нема старца Хасан-аге, да му на поклон дође. Везир очекиваше старог Хасу, па тако дочека и велику свечаност Пророковијех присталица, дочека Курбан-Бајрам. Како је ово пошљедњи велики празник, што га Хасо дочека у средини пријатеља и сродника, у средини мусломана и хришћана, једном ријечи у средини народа српског, то да кажем и како га је провео.

С вечера, при самом заласку сунца, кад мујезин огласи правовјернима вечерњи намаз, грунуше пушке с Хасан-агина дворишта у част велике свечаности. По заласку сунца на два часа опет грунуше пушке с Хасина дворишта, и мујезини с танковрхијех мунарета поново огласише славу Божију и народ, маса свијета, чињаше намаз, па оде да се одмори и спреми за сјутрашњи велики празник цијелог мусломанскога свијета, да се сперма за Бајрам. И ова слава, као год оно Божић, што је у српском народу одвојио, те се разликује од празновања другијех народа,

одвојила је од светковања осталијех мусломана. И она је код мусломана стекла нарочито обиљежје, стекла је босанско обиљежје.

Још с вечера на пространом дворишту старога Хасе доведен је потребан број виторогијех овнова с бијелим, до земље спуштеним тракама, ишаранијем црвенилом.

Све их вођаху свиленим гајтанима, а пред њих бацаху зелена сијена и просипаху жута као злато овса, да се нахране и насите, да буду у свему задовољни и сити и да се тако приуготове за жртвени празник у спомен жртве *Аврамове*. Око оног накићенога стада свираху чобанчад и пјеваху пјесме, у којима се славе велики јунаци. Ту се чуло пјесама о Соколовићу, о Синан-паши Сијерчићу, о Ђерзелез-Алилу, о Кочи и Малкочи, будимскијем везирима, страшилима Немаца, о племенитом и јуначном Мустафи Соколовићу, будимском везиру. Пјеваху славу босанску и босанскијех породица, пјеваху о свом народу, српском народу.

Сјутра дан опет грмнуше пушке Хасине, а с врхова танковрхијех мунара јекну глас мујезина, те огласише пјесму празнику ислама.

Гомиле народа са обала хучне Уне и брзога Врбаса, од Бихаћа и Острошца, од Мутника и Тргача, од Бијеле Стијене и Вранограча, из Буљина и обје Кладуше, из Тодорова и Језерскога, потегоше јунаци из цијеле Крајине у Пећ, јер ту стари Хасо, јунак Босне, слави Курбан-Бајрам.

Кад се окупише одабрани гости, кад приспјеше знанци, сродници и пријатељи старога Хасан-аге, заигра му јуначко срце у прсима. Опет се осјети силан и снажан, крв му живо јурну по старачкијем жилама и, ма да бјеше навршио цио вијек, бјеше тако пун, да га једва двојица могаху обухватити, опет бјеше толико снажан, да се сам с камена бињекташа баци своме дори на рамена. Коњ покуша хрзајући да скочи и да пође касом, али га Хасо пусти равни и оде бијелој танковрхој џамији, да клања. Народ се тискаше с једне и друге стране, а стари Хасо даваше селам и десно и лијево. Народ се само приклањаше, метнувши руке на прса, у знак да га врло поштује.

Хасо се помолио Алаху за се и свој дом, за свој народ. Народ му одаваше почасти онакве, какве заслуживаше овај стари јунак поносне Крајине. Послије тога настало је весеље. Стари Хасо заповиједи, те се у част светковине изваљало неколико великијех буради пића, те је појио свијет. И аге и бегови, и капетани и стари Хасо пише с народом из једнијех судова и јеђаху исто јело, као доказ да су сви једна браћа, да су сви један народ, народ Босне, народ српски.

Послије части, послије братскога ручка, наста свирка у свирале и цимбале, у егеде и зурле, а за тили час коло се оплете, лијепо коло босанско, српско коло. На другој страни видите јуначке и витешке игре младијех ага и бегова, видите играње џилита, борење сабљама, гађање у нишан с коња, трчање кошије пјешице и на коњима.

Стари Хасо сехирио је са својега конака све ове игре веселе младежи заједно са старим Крупа-капетаном, са старином Хаџи-Пашић-бегом, са Хаџи-Ристом, ком се вијаше за фесом дивна челенка, и са фра *Филипом Паташићем*.

Веселило се и бајрамовало четири дана, бјеше већ мало гостију у конаку старога Хасе. Ту на доксату сјеђаше стари Хасо, десно од њега Крупа-капетан, лијево Хаџи-Ристо, нешто млађи од обојице, али тек и он бацио на леђа преко седамдесет година. Пред њима на асури сеђаху

кадија Гунтија и франџишканац Паташић. Све бјеше нешто туробно, јер туробне мисли мотаху им се и бише по памети, а тужни разговори бјеху срџа тугом отровали, те се, сјетни, брињаху за будућност Босне и њена народа. Вјера их је дијелила, али крв спајала, те је сваки осјећао тежину и времена и догађаја, који снађоше поносну Босну за пошљедње три четири године, а особито послије одласка Градашчевића.

V

Пређе Бајрам, велики празник, а Хасе нема да дође на поклон новом везиру, новом џарском намјеснику Босне. И силан везир поче се прибојавати, ма да сам бијаше грозан и ужасан. Да видимо, какав је везир у својој соби за примање, какав је према гостима, а какав према Босанџима.

Он, кад би примао, сједио би на миндерлуку ногама пода се повијеном. Миндерлук је привучен амарант-материјом, по којој су извезене палме сребром и златом. На леђима му је ћурак џрно-риђе лисичине, сав од свиле отворено жуте боје, на сваком прсту по два три прстена с драгијем камењем – све сами брилијанти, сафири и рубини. Одмах више миндерлука до везира вишаше му скупоџјено оружје. Сабља, нож, пиштољи, – све је блистало у сребру и злату, у срми и драгом камењу. У устима му чибук од јасмина, дуг до средине собе, с ћилибарем на врху, а џио чибук опточен златним и сребрним прстењем. Све ти очи засијене, куда год погледаш.

Кад му долажаху аге и бези, капетани и кољеновићи, везир једне дочекиваше стојећи, друге нешто придигнувши се; једне поздрављајући само погледима, а друге ни погледа не удостојавајући. Неке је почастио кавом и чибуџима, друге још и пријатним погледом и осмијехом. Али кад се покупе филџани и чибуџи, кад их паша поздрави при растанку, кад гости замакну иза густијех завјеса, јурну на њих везиреве слуге, као дивља звјерад на плијен свој. Сваки иште бакшиш. Босански бези и капетани пролазе кроз ту гомилу османлијскијех грабљиваџа, као кроз какву шибу, дајући и пошљедњу пару, и сваки се сматрао за срећна, што је изашао жив и читав, што у кафи није попио живу ватру, да му снагу и живот спржи.

Лијепијем пријамом, кавом и чибуџима, обећањима, отровом, кавазима и слугама, блијеском и вјештином, саломио је понос босанске властеле.

Између осталијех, које је нови везир држао за опасне, био је и рођак Хусејина Градашчевића Гифчи-бег, један од виђенијих и одлучнијих бегова босанскијех. Везир посла гаваза, те га позва, да му дође на еглен у конак.

Гифчи-бег одазва се везиреву позиву и на лијепом интову с дивнијем и гојенијем коњима дојури конаку везиреву. Везир га прими врло ласкаво. Дуго бијаше на само с везиром, егленисали су о свачему. Слуге су улазиле неколико пута. Чибукчији је два и три пута распаљивао најскупоџеније чибуке, а кафеџи-ага два пута је кавом послужио.

То је била велика почаст, велико одликовање. Кад је Гифчи-бег полазио из конака, испрати га везирев ћехаја до самога интова. Две ич-аге држаху га за руке, као знак високе почасти и посадише га у интов. Хазнадар Гифчи-бегов расипаше пред конаком злато и сребро везиревијем слугама и гавазима, а народ, што се бијаше скупио око конака, дивљаше се почастима и говораше: "Тај ће за џијело постати муселимом или башбегом џијеле Крајине, као што је Сточевић над Херџеговином". Али... али то бијаху почасти укопа, то бијаху почасти, које се пине једном

самртнику, јер још у путу Гифчи-бега спопаде нека дрхтавица, те заповједи да се бијесни коњи ошину. Слуге послушаше, бичеви фијукнуше, а жерави се винуше као вјетар преко поља. Из ноздрава им пламен суче, из копита ватра сијева. Али све у залуд. Коњи не изнијеше својега господара из опасности у коју је запао. Дошавши кући, једва имађаше и толико снаге, да се спусти на меке душеке; покрише га топлијем кумашли-јорганом, али Гифчи-бег срца не загрија, а душу испусти. Жалио је нови везир. О, много је жалио! И као знак високе пажње послао је на укоп својега ћехају и сердара с пратњом Арнаута, да му и посљедњу пошту одаде!

Исто тако одликовање постигло је и бега Тескерџића, јер послије дуге пијанке и весеља нађоше га сутра дан у спаваћој соби као лед хладна. Син, кад му уђе у собу, нађе га мртва. Иста судба сналажаше готово све оне аге и бегове, који бијаху присталице Хусејина Градашчевића и његова покрета. У души радоваше се нови везир овако сјајном успјеху, што постиже оно, што ни један везир прије њега не могаше постићи. Весео због успјеха својих, јави у Стамбол: "Мир и поредак повраћени су. Управљам Херцег-Босном без икакве опасности и главом својом јамчим, да ће се тачно извршити све оно, што блистателна Порта нареди. Очекујем заповјести високог девлета."

VI

Нови везир сврши с Босном. Босански бези и аге заглавише од морије, коју ни ећими не могоше одредити, или по савјету новога везира одоше ради промјене ваздуха у Азију и на острва архипелашка, гдје се не бијаше раширила босанска морија! Кад сврши с Босном, почне везир озбиљно помишљати и на Крајину, а нарочито предмет његова размишљања бијаше стогодишња старина Хасан-ага. Размишљаше везир: старији је годинама од свијех Босанаца; џио га народ џијени, воли и поштује, па био мусломанин и хришћанин, зато што више воли Босну и српски народ у Босни, но високу Порту и Турску Џаревину, што је највјештији и најсрећнији војвода и јунак у свима босанскијем устанџима, што је честит, што је поштен, што је витез, што је још на челу онијех ага и бегова, који мисле на самосталност Босне. Па кад нема Хасе мени, идем ја њему.

И спреми се везир, да обиђе земљу босанску. Развио је свеколику силу и блијесак, великокољепност и сјај, богатство и раскош, да се покаже што моћнији представник власти обијеснијех Туркуша, који завидише босанскијем оџаковићима: и на јунаштву, и на поријеклу, и на пјесми и слави, и на ашику и љепоти, и на богатству, и на крви, крви српској и српском поносу. Уз пут се увећавала пратња везирева, и док обиђе земљу и градове, док дође до Крајине љуте, бијаше му пратња врло нарасла, уз то још коњи за јајаче и вучу. Гдје год је стигао, јело се и пило, примани су бакшиши и као од гусјеница опустило је оно мјесто, гдје би везир пао на конак.

За све ове походе Хасо је слабо разбирао, бар тако се чинило. Али је осијеђели ратник добро знао, шта значе, те им се није радовао, или се бар чинио као и да не разбира за њих.

Међутијем, ускоро стиже у дворе Хасан-агине вјесник из Бањалуке, од Џинића, старога Хасина пријатеља и друга још из заједничкога ратовања против Немаца. Џинић јављаше свом пријатељу, да је из самијех везиревијех уста чуо, да ће, уважавајући заслуге Хасан-агине и дубоке његове године, доћи да га посјети и види, да ода пошту човјеку, кога џијела Крајина, џијела Босна џијени и поштује. Па се опет Џинићу на ино не могаше, а да на крају књиге не опомене свога

старога пријатеља, да буде на опрези од онијех почасти, које чине Туркуше Босанџима. За мало па ево дође Хаџи-Ристо, по позиву, своме старом досту Хасан-аги. Хасо му каза за поруку Џинићеву и за опомену. На то му рече Ристо: "Не вјеруј, побратиме, Османлији! Османлија је Османлија! Он долази оружаном силом. Силу силом да дочекамо. Нека сила сили у очи погледа. Везир је човјек паметан, видјеће у чему је ствар, узеће се у памет и доћи ће као добар гост, па ће као такав и отићи. Ето, побратиме, ето мој стари пријатељу, допусти, да позовем хришћане, па Крајишнике на косидбу, на жетву, на мобу староме Хасе, не више, но само коју хиљаду; онда ћемо моћи дочекати везира, и како он хоће и како ми хоћемо. Иначе, мој драги брате, мој лијепи ага, узми се у ум. И ако је мусломан, и како је твоје вјере, он је Османлија, а ти си наш Босанаџ, наш Крајишник, а ја, брате, Османлији не вјерујем зато, што је Османлија!"

Хаси се пребираху мисли по памети. На лиџу му се могаше видјети тешка туга. Он само махну главом и рече Ристи: "На што све то, Ристо брате, на што? Ја нијесам више онај негдашњи Хасан-ага, ја сам само стараџ Хасо, а Османлије се ваљда неће машити стараџа, који су једном ногом у гробу. Доћи ће, видјеће старџа, задовољиће своју радозналост, па то је све. Брате мој, не замећи крваве игре пред вратима гроба; оставимо све на вољу моћнога Алаха!"

Таман они у ријечи, а дојури Џафер Беширевић, па за њим и Алија, син Крупе-капетана, сваки коња ознојио јурећи и хитајући дворима старога Хасе. Како с коња, тако пред Хасу и рекоше му, да желе с њим проговорити на само неколико ријечи. Оба му показаше писмо од Мује Хермија Бабића, у коме се говори о бијесу новога везира, и како не вјерују Османлији. Пише му даље Бабић, како је згодно извести сада везира у чисто поље и избаџити га из Босне, само ако на то пристане стари Хасо: "Нека се дигне Крајина, нека се искупе коњиџи, а моје ће се спахије њима придружити. Они ће потећи гори Плешеву, дочепати собом везира, кога ће послије ласно пустити Савом до Београда."

Хасо погну сиједу глави и слуша, шта му Бабић пише. Слуша и размишља, и опет даје, те му се писмо чита, и опет размишља, па послије рече:

– Знајте, дјеџо, да Хасан-ага никад није ишао против непријатеља такијем путем. Хасан не копа на тај начин јаму другом, а Хермио Бабић нек се причува, да на тај начин сам у јаму не падне. Хвала теби, Џафере; хвала и теби, Алија! Пођите ви сваки својему двору, да вас не би везир застао на моме двору. Ако будете прави синови наше Босне, ако будете љубили џио народ овијех босанскијех поља и брада, равниџа и шума, не дијелећи га по вјери, но џио, јер је он један народ, од кад је закопао своје огњиште овдје на босанској земљи, то ће бити прилике, да се покажете прави заштитниџи својега народа. А ти, мој брате Ристо, ако ти је драго, можеш остати овдје, да нас два старџа, што проживјесмо толике године заједно, дочекамо заједно и везира, па као старџи нећемо пробудити у везира никакву сумњу.

И оде Џафер, и Алил оде с тугом у срџу, а Хаџи-Ристо остаде. Силан се свијет слегао у Пећ, у дворе Хасин-агине, те чине спреме, као оно о прошлом празнику, само с том разликом, што онда долажаху, да поздраве старога Хасу, јунака босанскога и мусломани и хришћани, и раја, и властела, сви једнијем језиком, српскијем језиком. А сад? Сад су подолазили Арнаути и Османлије, Арапи и други гавази са истока, као многобројна пратња бијеснога везира, која, истина, поштује старога Хасу, али како? Туркуше хоће да покажу, да су они потомџи старога Џингисхана, да су рођени да господаре, а други народи само њима да служе. Ето, таки изгледаху

и у Босни према српском народу, а то тешко падаше старом Хаси, као и сваком Босанцу, што у земљи својој, на огњишту својем не изгледаше свој господар, већ му туђин суди. То је оно, што је свакога Србина Босанца бољело, те је желео и воли и крв своју пролити, само да постане једном слободан и самосталан, да се опрости туђина, да га отјера са свога огњишта. Зато је стари Хасо и живио и радио. То је оставио у аманет и сваком мусломану, православном и католику.

Кад је дошао везир, Хасо га је дочекао као царскога изасланика и намјесника босанскога пашалука. Частио га је и дворио као госта. Али везир је хтио да разговара са старијем Хасом, да разговара на само, у четири ока. И говорио је везир дуго и дуго са старијем Хасом. Док су њих двојица говорили, нико није ушао у одају, гдје се говор водио. Ни кафеџи-ага каве не унесе, ни чибукџи-ага чибука не распали, осим онијех првих. Везир се задржа пуна три дана, и вазда је имао са Хасом шта разговарати. Шта се говорило, шта су толико причали један дугоме, тешко је било сазнати.

Везир је мирно саслушао старога Хасу и дуго је мислио, како би доскочио овом стубу босанске Крајине, како би га одвојио од народа и од Босне. Мислио је дуго и дуго и најпосле се окрете староме Хаси:

– Стар си, море, човјек и делија, и ејвала! Ама, ето, морам да те шаљем у далеки Стамбол. И падишах и стари садразам и сви царски риџали желе да те виде, сви ће се радовати, да виде старога слугу и делију ислама и да из његовијех уста чују, шта се ради овдје и у Херцеговини, а и сам ћу се радовати, да те ја пошљем, јер и мени то част чини.

Заћута Хасо, занијеми и везир, јер се бојаше Хасина опирања, а никако није желио, да му Хасо остане у Крајини, да ту, у близини Сточевића, остане тако моћан и угледан Босанац, као што је Хасо. Из пошљеднијех ријечи видјео је Хасо, да је везир одлучно ријешио дигнути га с Крајине, и би му мучно. Везир, Туркуша један, дошљак, да дигне њега из Босне, њега, старог Хасу, да отјера са огњишта, с гробова дједова му, из отаџбине. При тој помисли Хаси се стеже срце у грудима а двије бистре сузе завитлаше му се у очима. Хеј, гдје ли је сад она снага Хасина? Гдје ми је она сила? Гдје ми је она младост?

И Хаси би остављен само дан, да се на пут спреми с цијелом својом породицом. И спреми се стари Хасо, да се растане с мајком својом, са земљом својом, да се растане с браћом својом, с народом, од кога је и он дјелић један. Та није ли цијелу младост, сву снагу, цио живот жртвовао на роду својем, својој Босни, земљи дједова и прадједова својијех, па данас зар да остави, кад је већ више но једном ногом у гробу?!

Пуче глас по Крајини, да Хасо хоће у Стамбол. Потресе то свакога правога Босанца. Сви су знали шта значи тај Хасин пут. Сваком се обави туга око срца, а понајвише Бабићу, који бијаше позвао у Пећ и Џафера Бешеревића и Алију Крупића, а сам оде старом Хаси, да га моли и преклиње да не оставља Босне и Крајине. На сва та преклињања Хасо одговори Бабићу: "Не говори, синко, не моли, не преклињи. Ја сам стар, изнемогао сам. Босни, сине, више одмажем, но што помажем, јер се ви сви у мене уздате, а сами ништа не радите, а ја, на жалост, не могу да вам помогнем ни на коњу, ни пјешице, а, Алаха ми, сине, данас, у ово вријеме, ни савјетом. Ето, остарио сам, а Бог ме не прима себи. Али нека, Османлије ће се већ побринути о томе, а ви сте, као синови Босне, као властела и прваци, дужни прихватити босанску ствар, али никад сами.

Радите заједно с цијелијем народом. Не презајте, не уклањајте се раје. У раји лежи велика, али прикривена сила; нађите је, пробудите и откријте, употребите је мудро и паметно, радите заједно, као што сте један народ, једна крв од вијекова, па ћете бити силни и моћни и савладаћете сваки туђински отпор. Чувајте се раздора, чувајте се међусобне свађе, чувајте се Немаца, као год и Османлија. Упамти то, синко, и кажи свијем нашијем пријатељима као вјечни аманет старога Хасе, који већ силази у гроб. А сада нека се врши воља Алахова... јер нема добра без зла!"

Жао бијаше Бабићу, жао и Џаферу, жао и Крупићу, али Хасо остаде при својој и ништа га не могаше скренути са стазе, коју себи бијаше одредио.

И дође час растанка Хасина с Крајином, са завичајем својим; дође тренутак опроштаја с рођацима, с пријатељима, с народом својим, са српским народом. И опрашта се Хасо редом с једним и другим сродником, јали пријатељем, и дође ред на Хаџи-Ристу. Погледа га Хасо, па му пружи руке:

– Ходи, мој драги побро, ходи! Видиш да ми се више не свиђа овдје на Крајини. Наше побратимство и јунаштво неће се заборавити. Ми ћемо се тамо, на оном свијету, наћи и говорити о нашем лијепом народу, о нашем јунаштву, или о каквом новом јунаштву.

Обадва старца загрлише се, грљаху се братски, а сузе туге, која обавија људска срца послије младости, послије истрошенијех сила, оросише ова два друга од старине, ова два старца, што се растајаху, да се нигда не састану.

На дворишту старога Хасе стоје спремни интови. Ту је и Хасин убојни коњ, покривен богатом ашом, на аши сиви соко, толико остарио, да се ни за препелицом не би дигао. Поред коња два висока матора хрта, који једва да би и у који шумарак заши. Све то некако тужно, невесело. Све као да је говорило: "Ви више Крајине не видјесте".

И крете се Хасо, иде на даљни пут, да се више нигда не врати, да више нигда не види своје лијепе и поносне српске земље, своје поносне Босне.

VII

У пратњи Хасан-агиној поред другијех бјеху и Бабић, Џафер Беширевић, Крупић Алија. Лијеп је то пут био у мјесецу јулу кроз питому босанску земљу, али за Хасу и пратњу доста тужан за ове прилике. До Новога Пазара чињене су и даване све почасти, које доликоваху старом Хаси, делији ислама и стубу јуначке Крајине. Око старог Хасе непрестано се налажаше свита босанска. Кад дођоше између Сјенице и Бођавинскога Хана, стари соко поче ударати крилима, поче кликтати, па прну у облаке, облети у три маха кола, у којима се вожаше Хасо, па летну као стријела натраг Босни. Сви, који бијаху ту од Босанаца, замислише се, а Хасо се сневесели. Бабић не могаше одољети срцу и догна коња до Хасиних кола, те ће му рећи: "Стари ђедо, соко напомиње куда нам је пут. Он је Босанац као и ми. Опомиње нас и зове, а ми треба само коње да ободемо. Вратимо се, драги ага; гоље ће нам бити међу својима, него међу туђинима!"

Хасо се тужно насмија и настави пут даље. А по лицу му се огледаше дубока туга, те из очију само што му суза не кане. У том се већ примакоше Новом Пазару. Сусрете их једна чета

Османлија на коњима. Заповиједник коњице приђе пратњи Хасиној и без икаквијех почасти запита:

– Који је овде Хасан-ага, а који су то бегови Џафер Беширевић и Алија Крупић?

Пратња му показа. Заповједник не рече ни селам-алећим, већ као да нијесу мусломани но никаква вјера:

– Ви сад више не требате. Они су под мојом стражом од сад, а ви идите откуда сте и дошли; ја ћу ове отпратити куда треба. Тако ми је наређено.

Бабићу се навуче мрак на очи због оваквога суровога понашања, диже се на узенгијама и рече осорну заповједнику: "Алаха ми, ја га не оставих, док не стигне до падишаха!"

Заповједник, некакав Анадолац, презриво се осмјехну и погледа га преко рамена: "Па можеш и ти, можеш, – рече ненадно, па нареди својим коњаницима, те опколише кола Хасана. Ова пратња коњаника отпрати Хасу, Џафера и Алију у око турске војске, што се бјеше скупила око Новога Пазара, те угушивала покрет Шкодра-паше. Одведоше га Аги-паши. Овај га прими. Нити му рече: "Отур ефендум", нити га посадише како доликује старом јунаку и слузи Пророкову, нити му кафу изнијеше.

Ага-паша погледа старога Хасу, па се зацерека као шејтан у виру и рече:

– Гле како си гојан, ага; пунији с него ја! Можда те у Стамболу чека срећа. Пођи с Богом! Мој пријатељ, садразам знаће и умјеће да се наравна с тобом како треба.

Више Хасу не сретоше никакве почасти до само подсмијех и понижење. Подсмијех анадолски, који продире до сржи у костима.

Послије првога конака од Новога Пазара наши су путници осјетили да су робље. Кад му је сјутра дошао вјерни слуга Алија Кедић, да га обуче, затекао је старца да плаче као дијете. Кад Кедић уђе, Хасо му се обрте и, како сам овај Кедић Алија прича, рече му:

– А видјели, мој Кадићу, шта урадише с нама? Лијепо ми рече Бабић: свака птица на свом гнезду јача. Али шта ћеш, данас сјутра растао бих се с Босном, ма био у сред Сарајева, али ми је жао што ми старост сломи снагу, те не могах сада показати овијем туђинцима ко је Босанац, као негда што показах. Али прођоше јуначка времена, а сад ваља оплакивати ово вријеме. Ти си, хвала Богу, млад и свјеж, у народу српском си се и родио и одрастао, као и сам што сам, и никад нијеси оставио своје земље. На тебе неће нико ни гледати, ти си мој слуга и ништа више. Само Алах знаде, шта ће бити од мене, шта ли од Крупића, шта ли од Беширевића. Они су чувени од старине, то су славна властела, капетани и бегови, и мучно да ће икад видјети Босне, па ма и ја умро; али тебе ће пустити, чим мене нестане са свијета. Одавно си код мене, мој Кадићу, познајеш срце моје, познајеш жеље и тежње моје, знаш шта сам радио, па кад се вратиш у Босну, ради, ради што више можеш, не клони се бегова босанскијех, знај да су то прави Босанци, сваки је поносит и воли земљу своју; не презири рају хришћанску, у раји је велика сила, велика снага. У савезу бегова босанскијех с рајом хришћанском, с народом босанским, лежи будућност Босне и

народа у Босни и Херцеговини. Али знај, да у том савезу два сталежа једнога народа има толико снаге, да одоли сваком непријатељу, па ма како био. И..."

У том уђоше у одају Џафир и Алија. Старац обриса сузе, хтједе се насмијати, али му душа плакаше, те смијех неће на лице. По лицу му се разлила тешка туга, туга за прошлошћу, за отаџбином и само што рече овој двојици:

– Болео бих, дјецо, да ви нијесте овдје; знао сам, слутио сам да ће овако испасти, али ви ме не хтедосте послушати. А сад...

Ту Хасо умуче.

VIII

Приспје Хасо у Стамбол послије мјесец дана и одведоше да на Ат-Мејдан, и ту га пратиоци смјестише у некакав сасвим прост хан. Одаја доста, свака пространа, рахат сваки да се намјести. Сваком од овијех гостију босанскијех дадоше кревет, леген, ибрик за авдес и ћилим за клањање. Доста свачега за јело и пиће. Чорбе, зарзавата, ђеврека, пилава и хладне воде са азијских гора. Свега колико ти срце хоће. Свијет је чуо да је приспио јунак босански Хасо, и сваки је хтио да га види. И заиста како из селамлука, тако и из харема бијаше диван поглед на Ат-Мејдан. Силан се свијет бјеше скупио на овом пространом пољу, што га Византињани назваше Хиподром. Врвило је као у мравињаку. Али се Османлије постараше да Босанце свијет не види. Строго заповједише да се спусте и утврде гвоздени кафези на пенџерима селамлука и харема; рекоше, да им сунце не би нашкодило. Они су иза гвозденијех заклона могли видјети радознали свијет, али њих нико није видио. Рекоше им да су од дугога пута врло уморни, те да би се одморили, забранише им излазити, а да случајно не би дошли у искушење, то закључају врата са улице. А да би им главе биле сигурне, поставише подоста Анадолаца, да их чувају. И ето тако стари Хасо, који је навикао дисати слободно ваздух босански, у Стамболу бјеше затворен као соко у кафезу. Хасо, занесен у мислима, ћуташе и никуда не излажаше из селамлука. Многи од риџала долажаху, да виде старога лава босанскога у кафезу. А да се не би поболио заслужни слуга ислама, често га обилажаше садразамов љекар Грк Костаки.

Тако Хасо проживје дане, недјеље и мјесеце, док једнога јутра не заповједи ага Анадолац, да се оседла коњиц старога Хасе, а још томе додаде, да се Хасо одјене што љепше може, да је то жеља садразамова, јер хоће да га води султану.

Хасу облачише и спремаше, он пути не миче се. Изгледаше као да је полумртав. Аи кад му припасаше стару сабљу босанску, прену се Хасо, као д аму је тек тридесет година. Онај готово мртав Хасо оживје, прену се, збаци са себе ону мртву дремеж, скочи на ноге, тресну сабљу, те изгледаше на онога пређашњега Хасу. Сви се зарадоваше. Спреми се и Џафер и Алија. Кад попеше Хасу на седло, кад се видје на својој ластавици, заигра срце у Хасе, те разигра коња по босански. Обиђоше око Аја-Софије и дођоше на пространо двориште двораца. Уђоше у један коначић, и тамо их пред прозорима двора задржаше, гдје их је, како веле, сам султан Махмуд гледао из својега харема кроз пенџере кафезима заклоњене. Одатле одоше у други конак, гдје посилазише с коња Хасан-агу одведоше право садразаму, а бегове, Алију и Џафера, ћехаји садразамском. Садразамске ич-аге прихватише старога Хасу под руке, а чиновници садразамски

поздравише га у диван-хани. На вратима своје простране одаје стајаше сам садразам. Хасо хтједе да му се поклони, како доликује првом доглавнику цареву, али велики везир похита, загрли Хасан-агу и уведе у одаје унутра, а переде (завјесе) се спустише за њима. У одаји, код садразама, дуго је остао. Шта се говорило, остала је тајна, али се, нема сумње, водио жив разговор, јер се непрестано уношаху распаљени чибуци, каве и шербет.

Најзад улетише слуге унутра, јер рекоше, да је садразам лупио длановима. Излетеше отуд брзо и одоше по хећима, јер је Хаси нешто позлило. Веле, да је добио несвјестицу, али само док дође хећим, помоћи ће му. И дође хећим и сам спреми лијекове и нали у златну кавену кашику; Хасо испи, прену, дође себи, осјети се крепак и жив као мало кад. Осјећаше младалачку снагу. Дође и час растанка. Хасо се хтједе поклонити до земљице пред царскијем доглавником, али му везир не даде, но му приђе, загрли га објема рукама и допрати га до прага и рече му:

– Буди ми здраво и весело, сиједа старино, до сада ага, од сада ага-паша. Сјутра, у име Алаха, извешћу те падишаху, да му ногу пољубиш, прије но пођеш својој Босни и љутој Крајини!

Хасо пође на свом коњу хану на Ат-Мејдан, а бегове задржаше код ћехаје. Готово пред самијем вратима хана Хаси се спотаче коњ, поскочи, па се пружи колико је дуг на калдрми. Слуге притрчаше, прихватише Хасу. Хасо бјеше врло узбуђен. Слуге га узеше на руке и однијеше у харем; положише на постељу, дојури му вјерна Фатима, дођоше му кћери, Златија и Сребрнка, заплакаше, а Хасо руком притискао испод груди и шапће само: "Ту, ту изгоре!" Докле слуга сиђе доље, а то Хасина ластавица опружила копите и један слуга скидаше с ње богати босански такум. Кад рекоше Хаси, он прошапта: "нека, неће више носити Хасу у Босну... Аој, изгорех! Воде, воде!... Ето, ту под грудима пламен лиже... воде! Воде, умријећу!" У том наступише страшне муке. Грчило се старо и лоно тијело Хасино, које росише сузе три сироте. Хасо поче нешто неразговјетно казивати. У том изрече гласно:

– *Ох, моја драга Босно, отаџбино моја! Проклет онај, који своју отаџбину остави, проклет Босанац, који Босну остави!*

Дојурише чиновници садразамски, дотрчаше ећими и многе слуге, али се Хасо бори с душом, и све узалуд, помоћи нема. Хасо даде Богу душу. Алах му се смилова!

Од Хасина тијела силом отргоше Златку и Сребрнку, узеше мртво тијело Хасино и метнуше у затворена кола и одвезоше у садразамове дворе. Тамо дођоше имами и дервиши, окупаше тијело Хасино, метнуше га на носила и однијеше у џамију, а из џамије у онај дио гробља, што се зове *Ејуби Енсара*. И сахранише га близу првога барјактара Пророкова, јер је и сам био барјактар ислама.[135]

НАПОМЕНЕ

1. Joseph von Hammer, *Geschichte des osman. Reiches,* III Band. 1828. стр. 157, и даље. IV Band. 1829, стр. 1-51.

2. Zinkeisen, *Geschichte des osman. Reiches in Europa*. Gotha 1855. III стр. 96-108.

3. Виђи у збирци: *Scriptores rerum Hungaricorum,* III код Samule-а Budin-а, стр. 131. и 132. – Lazar Soranzo, *L'ottomano*, Milan. 1599. str. 13. str. IX Lucari di Giacomo di Pietro. *Copioso Ristreto di Ragusa*, Libro IV p. 148.

4. Alberi Erg. *Relazioni de gli ambasciatori veneti*, Serie II, vol. I, p. 364.

5. Б. Макушев, *Историческіе памтники ѣжнЂіхЂ СлавнЂ*, I, Варшава, 1874, ср. 287.

6. Гласник земаљскога Музеја за Босну и Херцеговину 1889, I, стр. 83. – "Нада" под уредништвом К. Хермана 1895. стр. 43. – *Narodne Pjesme muhamedanaca u Bosni i Hercegovini,* I у додатку стр. 588.

7. Ово предавање слушао сам од г. Остоје Николића, адвоката у Београду, који је рођен у селу Штрпцу. А има га забиљежено и у Босанској Вили за 1888. годину, стр. 158.

8. Кукуљевић, *Glasoviti Hrvati*, стр. 73.

9. Et al battesimo si chiamo Baice. (Lucari, de gli annalli di Ragusa, стр. 148, libro quarto).

10. ... dove abitava in casa di suo zio curato di quela chiesa (San Sava). Издање од 1688. стр. 358.

11. Да је Мехмед био у манастиру Светога Саве у Мил›ешеви, поред Сагреда тврди и Мехмедов савременик млетачки посланик Const. Garzoni, јер вели: "Fu costui aiuta del curato di S. Saba nella Bosnia". Alberi, *Relazioni*, serie III, vol. I, стр. 405.

12. Aiuto de curato di S. Sabo или како вели Antonio Tiepolo 1576: "Fu Mehemet come disse levato di diciotto anni che rispondera messa" (Relazioni Venete, serie III, vol. II, 157)

13. То чак тврди и Константин Гарцони (Constantino Garzoni*)*, савременик Мехмедов, у свом извјештају од 1573. године. "Fu costui aiuto del curato di S. Saba nella Bosnia, di dove fu levate dai ministri del Turco nel numero di giovani della decima" (*Relazioni*, Serie III, vol I, стр. 405). – Тако исто и Цинкајзен у својој *Историји Турскога Царства*, III, стр. 91.

14. Sagredo у својијем историјскијем мемоарима вели: "Fu rapito d'anni diciotto, fatto Turco posto in seraglio". (Види издање од 1688, стр. 358, и издање 1673. стр. 522). – Тако исто мисли, само нешто различито, и *Фрањо Гундулић*, дубровачки дипломата (од 1539-1588), такођер савременик Соколовићев. Он вели: "У дјетињству га је био сакрио стриц у манастир од јаничара, који су послани из Цариграда ради купљења дјеце, али га ови нађу и одведу султану". (Макушев, В. *Историческіе памтники ѣжнЂіхЂ СлавнЂ*). Варшава, Књ. I, дио 1. стр. 286).

15. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, 1900. стр. 25.

16. Мехмед на арапском језику значи: достојан славе.

17. О купљењу овога данка у крви, о распореду дјеце и избору погледај расправу Јов. Н. Томића: "Данак у крви, приложак проучавању историје српског народа у XVI веку". Београд, 1898. године.

18. Блез Вижнер у својијем објашњењима Халкокондилове историје поред другијех језика, који су учили ичоглани, напомиње и esclavon (стр. 52). Ово види у напомени расправице Јов. Н. Томића. "Данак у крви", Београд 1898. године, стр. 15. Ваља рећи да schiavo i esclavon значи: српски.

19. Hammer, III Band, ср. 39.

20. Hammer, III, стр 157 и у напомени на стр. 677.

21. Да би се и приближно видјело колико је било богатство Искендер-Челебије, изнијећу овде какво је било богатство Ибрахима-паше. Он је имао 815 сеоскијех добара и кућа; 475 рјечнијех воденица; 2.000.000 дуката, не рачунајући ту злато и сребро у полугама; 32 велика дијаманта, процијењена на 11.000.000 аспри; 5000 богато везенијех кабаница; 8000 турбана; 1100 капа везенијех чистијем златом; 2000 панцирскијех кошуља; 2000 оклопа; 1100 коњскијех седала украшенијех драгијем камењем и златом; 2000 шлемова; 130 пари мамуза; 760 сабаља, 1000 копаља; 800 златом украшенијех и дијамантима и другијем драгијем камењем обасутијех корана; 1700 робова и робиња; 2000 коња и 1100 камила. (Цариградски Гласник за1899. бр. 44).

22. Hammer, III, стр. 156-157.

23. Hammer, III, стр. 144-145.

24. Ibi III, стр. 156.

25. Ibi III, у напоменама, стр. 157.

26. Гледај мој чланак "Српски језик на Порти XV и XVI века", штампан у мостарском листу "Зора" за 1900. годину, бр. 5, стр. 162-169.

27. Луиђи Басано, Задранин у дјелу *Costumi de Turchi*... у Сансовиновој збирци под именом: *Historia universale dell origine guerre e imperio de Turchi*. Venetia, 1654. лист 101 *a* и *b*.

28 Турски историци називају га: *Мехмед Соколовић Високи*, Hammer, III, стр. 677.

29. Кад Мехмед опсађиваше Темишвар, 1551. као беглербер Румелије, Лошонцијев му поручиваше да се уклони од града, а Мехмед му одговори стихом из прве еклоге Виргилијеве:

Ante leves ergo pascentur in aere cervi
Et ffeta estituent nudos in litore pisces

(Прије ће, дакле, лаки јелен пасти у ваздуху
И мора оставити голе рибе на обалама)

(Rad LIII, стр. 92).

30. Sagredo вели: "Fu rapito d'anni diciotto, fatto Turce (posto in seraglio, e di carica in cariea portato alla suprema. o alla vicegerenza della monarchia". Издање од 1588. стр. 358.

31. Hammer, III, стр. 280.

32. Kukuljević Ivan, *Glasoviti Hrvati*, стр. 75.

33. Fernando Navagero, у свом извјештају од фебрура 1553. вели за Рустема: "Sono al presente li quatoro pascià primo il magnifico Rustan, genero de sua maestà di nazione serviano d'un casale appresso il serraglo di Bosna". *Relazione*, serie III. vol. I, 88-89, а како је заробљен види на стр. 98.

34. Ibi, стр. 89.

35. Hammer, III, стр. 2, 6, 9.

36. Виђи од Станлеј-Лен-Пула: *Историја Турске Царевине*, у пријеводу Чеде Мијатовића, Ниш, 1890. стр. 120.

37. Alberi, *Relazione Domenico Trevisano*, serie III, vol. I, 144.

38. Hammer, III, стр. 291.

39. Hammer, III, стр. 291-292; Rad LIII, стр. 60.

40. Hammer, III, стр. 395; Rad LIII, стр. 90-91.

41. Rad III, стр. 62.

42. О овијем догађајима наши љетописи имају ову забиљешку: "7056. ходи беглерôбегô, на Тисоу (на Оугре) и прими Бечеи и Бечôкерекô, и Липовоу и ине паланке и иде на Темишварô, и ништа не полоучи, и побеже". (Види Гласник LIII, стр. 110).

43. Hammer, III, стр. 303-305.

44. Ibi, стр. 313-314.

45. Тако их описује турски историк Печевија; виђи и Хамера, III, стр. 321.

46. Hammer, III, стер. 325-326.

47. Ibidem, III, стр. 355.

48. Hammer, III, стр. 336-337.

49. Нада за 1895, бр. 8, стр. 143.

50. *Конија*, стари град Iconium (Konia)

51. О Овој Бајазитовој смрти виђи у Hammer-a, III, стр. 366-385.

52. Hammer, III, стр. 384-387.

53. У једном запису од 1564. године помиње се: **“...Тогда же Босноу подрьжещꙋ Моустафа—паша сьродник же благочьетивомоу и христолюбивомоу патриархоу печскомоу кур Макариоу“** (Љ. Стојановић, *Стари Српски Записи и Натписи*, Књ. 1, стр. 200).

54. Нек се зна овдје, да је и најмлађа Селимова кћи Фатима удата доцније за Србина Спјавуш-пашу, великог везира за Мурата III и Мухамеда III

55. О овој љубомори говори Герлах у свом дневнику и Zinkeisen, *Gescchihte d. Osman. Reichs*, III, стр. 97.

56. За овога Гази-Хасан-пашу приповиједа се у народу у Босанској Крајини, да је родом из Лужаца у околини данашњега Санскога Моста, а Ћатиб-Челебија и Печујли, сувременици Хасан-пашини, називају га Херцегли или Херцегли-Дели-Гази Хасан, те би се по томе могло судити да је Херцеговац. Било једно или друго, тек он је Србин, као што му и презиме *Предојевић* тврди.

57. Hammer, III, стр. 445-446.

58. О овоме догађају и наши мршави љетописи оставише помена: "**Вь то жде лѣто прими цар Сулеимань Сигета авгоуста 1. (15) и тоу оумрѣ Соулеимань и тоу закла Моухамет—паша Арслан—пашу подь Сеететом“** (Гласник 55, стр. 111). У једном запису од 27. августа 1566. године налазимо ово: **“Въ лѣто (7074.) виъсточними обладающу пер’скому начелству султань—Сулеиману, и яко зміє крилате лътуще по водахъ и по соухоу въ оугарскіє страны плнующе и ратюще град Сегеть, емуже и тамо паметь его съ шумомъ погибе въ мѣсто прибитка скврвниіє кости своє изьостави под Сегетомъ о горе тогда христіанскому роду и въсемъ западним странам от безаконних Агарен“** (*Записи* I, стр. 203).

59. О овоме гледај опширније код Ortelius-a Redivivius-a et *Continuatus oder Hungarische und siebenbürgishe Krigs HÝndel, so vom Jar 1359, bis auf 1665, mit dem Türcken vorgelauffe(n)*. Nürnberg, Стр. 11, ступац b. и стр. 112, ступац a.

60. Hammer, III, Види додатак стр. 499, на стр. 766.

61. Hammer, III, стр. 409-500.

62. Hammer, III, стр. 501.

63. Обичај бјеше да јаничари затворе улице у Цариграду колима сијена, кад дигну буну.

64. Hammer, III, стр. 505.

65. Hammer, III, стр. 600.

66. Тј. послије битке код Лепанта.

67. Тј. губитак Кипра.

68. Sagredo, *Memorie istoriche*, издање од 1688. Venezia, на странама 404-405.

69. Hammer, III, стр. 600.

70. О свему овоме опширније код Hammera, III, стр. 601-608.

71. Код Sagredo-a стоји Amazia, стр. 422. Исто и код Bandier-a, али то Hammer исправља, књ. IV, од 1829. стр. 11.

72. Hammer, IV, стр. 1.

73. Morits Brosch: *Geschichte aus dem Leben dreier Gross-wesire*, 1899, стр. 44.

74. Hammer, *IV,* стр. 36. и 37.

75. Ibi IV, стр. 32; види и код Kukuljevića, op. cit, стр. 93.

76. Hammer, IV, стр. 44.

77. Hammer, IV,, стр. 45.

78. Ibidem, IV, стр. 46.

79. Hammer, IV, стр 48.

80. Види Moritz Brosch: *Geschichte aus dem Leben dreier Grosswesiere*, стр. 63.

81. Вiђи Sagredo-a, издање од 1688, стр. 429; Hammer, 1829. књига IV, стр. 49.

82. Moritz Broch: *Geschichte aus dem Leben dreier Grosswesire*, 1899, стр. 65-66.

83. Погледај моју књижицу: *Српски народ, црква и свештенство у Турском Царству од 1456-1557. године*, 1896, стр. 62.

84. Навод по Хришћанском Веснику од 1887. године, стр. 367.

85. Хришћански Весник, за 1894. стр. 12.

86. Да је заиста Мехмед Соколовић помагао своме брату Макарију да обнови пријесто Светога Саве, да обнови Пећку Патријаршију, о томе постоје несумњиве биљешке. Владимир Ламански у збирци писама под именом: *Secrets d'état de Venise*, Saint Petersbourg 1884, у додатку

наводи депешу Марина Кавалија (Marin di Cavali), од 19. августа 1558. године, писану из Филипопоља, у којој стоји: "Jo gionsi poi in Scopia, dove uno sacerdote Raguseo, vicario del Reverendo Arcivescovo d'Antibari mi venne a trovar et disse: *ch' uno Patriarcha di Servia, greco nuovamente creato per favor d'uno suo barda che è bassa."* А да је брат, а не стриц (као што овде стоји: *barbo)*, видимо из једне друге биљешке, коју је забиљежио Герлах 27. новембра 1573. године у своме писму, гдје се вели: "Omnes namque supremi bassae, quos Vesirios vocant filii Christianorum sunt. Horum itaque primus Jmperatoris Vicarius (а то је Мехмед Соколовић) ex agro Bosnae vicino oriundus, nepotem et fratrem habet Cristianum qui in Graecorum religione institutus superiore anno Archiepus ut dixit factus est." (Archiv fur Slavische Philologie, књ. 10, стр. 45). Овим је потврђено оно што доцније наш Троношац вели: **"стајало до времене Макаріа патриарха иже од брата своега великагѡ везира турскагѡ царскимь атишерифомъ все манастири и цркви поновиль"** (Гласник Српског Ученог Друштва, књи. V, стр. 75).

87. Jn diesem Monat als ich krank lag, ist des Mehomet Bassen αδενροπαις oder Bruders Sohn zu einem Ertzbischoff in der Bulgarey gemacht worden; hat seinen Sitz zehn Tagreise von Adrianopol in der Stadt Ochrida in den Gräntzen Epiri und Servien (darinnen sich auh hält der Samsag-Beg) und hat etlich und vierzig Biesthümer unter sich. (Навод по Хришћанском Веснику од 1887. године, стр. 365-368).

88. Archieppus Bulgarie Bassee supremi nepos est (по Јагићеву Архиву, књ. 10, стр. 44-45).

89. Да је Антоније синовац Макаријев, дознајемо из једне забиљешке, која се налази на зиду цркве Грачанице и гласи: **"...повелѣеніємъ преосвѣщенаго... Макаріа трудомь и настоіаніємъ всеосвещеннаго Митрополіта Херцеговачкаго киръ Андоніа, іемуже бысть братанац."** (*Дечански Првенац,* стр. 118).

90. Да је Мустафа Соколовић синовац Мехмеду Соколовићу тврди Хамер у књизи III, стр. 446 и IV, стр. 48, а да је рођак Макарију, види се из биљешке која се налази у Гласнику Српскога Ученога Друштва, књига 63, страна 197.

91. По Хришћанском Веснику за 1887. годину, стр. 366.

92. Навод по Хришћанском Веснику за 1887. Чланак Константина Јиречека, стр. 367.

93. Мјесто из депеше Марина Кавалија, које се односи на ово што рекох, гласи: "Jo gionsi in poi Scopia, dove uno sacerdote Raguseo, vicario del Reverendo Arcivescovo *d' Antivari* mi venne a trovar et disse, ch'uno Patriarcha di Servia. *Greco nuovamente creato per favor d' uno suo barba, che è bassa*, havea attenuto dal Signor Turco un comandamento, che tutti a christiani cosi Latini, come Greci gli pagassero l' estesso, perl' uso delli sacramenti, che da animo 4 in che sono li sudditi del Signor, che viveno alla ramana portia importar 1500 cechini all'anno, pero ch'essendo questa cosa novissima et principio di far sottomerttere tutti questi poveri catholici a poco alla Chiesa greca, che valesse io a Constantionopoli procurare per l'amor de Dio la revocation di questo commandamento..."

Ову депешу Marina Cavalia од 19. августа 1558. године штампао је Владимир Ламански у својем дјелу: *Secrets d'êtat de Venise*. Saint Petersbourg, 1884. у додатку.

94. Наш курсив.

95. *V. Jagić*: Archiv für Slavische Philologie, band IX.

96. Kukuljević: *Glasoviti Hrvati, стр. 95.*

97. Mehmet pascia è cortesissimo e grato assai (Albèri: *Relazioni degli ambasciatori veneti*. Serie II, vol. I, стр. 295).

98. Albèri: *Relazioni*, Serie II, vol. I, стр. 319-320.

99. Ibidem, стр. 405... "dovechè ora soddisfa a tutti e con la pazienza nell udire, e con la dolcezza e maestà delle parole".

100. Garzoni: *Relazione*, Serie III, vol. I, стр. 405. Исто тако и Барбаро, стр. 320.

101. Ibi. Barbaro, стр. 320.

102. Од 28. јуна 1563. до 11. октобра 1579. дакле 14 година, три мјесеца и 13 дана.

103. О богатству Соколовићеву виђи Zinkeisen-a: *Geschichte des osmanischen Reiches*. Gotha, 1855. Књига III, стр. 98-101; тамо су наведени и извори.

104. Hammer, књига IV, 1829. године, стр. 50.

105. Гласник Српскога Ученога Друштва, књига XXXIII, стр. 188-189.

106. Kukuljević, стр. 96.

107. Сарајевски Лист за 1883. годину, бр. 43.

108. Гласник Земаљскога Музеја за 1889, књига I, стр. 79.

109. Асаф бијаше доглавник цара Соломона, па је ушао у пословицу код мусломанскога свијета због своје мудрости. Дакле, и Мехмед је уз султана био као Асаф уз Соломона.

110. Име пјесника, који је саставио запис.

111. Тарих, ознака године. Турска писмена пошљедњег стиха означују годину.

112. Гласник Земаљскога Музеја 1889, књига I, стр. 81-83.

113. Слушао од г. Остоје Николића, адвоката у Београду, а има то забиљежено и у Босанској Вили за 1888. годину, стр. 158.

114. Слушао од поменутога г. Остоје Николића, адвоката из Београда, и од пок. ефендије Сулејмана Фалаџића из Мостара, муфтије београдске Барјак-Џамије.

115. Босанска Вила за 1888. годину, стр. 174.

116. Слушао од поменутога Остоје Николића.

117. Наставник за годину 1890, стр. 171. и 172.

118. Ово ми је причао г. Остоја Николић, адвокат из Београда, а чуо сам је и ја 1900. на путу од једнога старца на гумну близу цркве у Горажду.

119. Виђи: Коста Херман, *Народне Пјесме Мухамедоваца у Босни и Херцеговини*, Књига прва, 1888. године, стр. 68-72.

120. Књига III, стр. 530-549.

121. Рукопис фра Марка Каламута у фрањевачком самостану у Фојници.

122. Обичај је код мостарскијех Срба мусломана, да кад сретну православнога, а не знају му имена, да га ослове са ријечју: куме.

123. Приповиједао ми је пок. Сулејман Фалаџић из Мостара.

121. Др Мих Гавриловић: *Исписи из париских архива*, стр. 825.

125. Рађено по причању ефендије Сулејмана Фалаџића, по дјелу Фра Мије Батинића *Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini* (III, стр. 185 па даље), за тијем по дјелу: Carl-a Peez-a: *Mostar und seine Kulturkreis* (стр. 225-229), и по дјелу Фра Игњаџија Струкића: *Повјесничке цртице Крешева*. О појединим догађајима из овог времена слушао је и сам писац за време својега путовања по Херцеговини.

126. Према ономе, што је мени познато, око 1741. године у Босни и Херцеговини не бјеше више католика но 43.822. А године 1762. број католика у Босни и Херцеговини бјеше 58.814.

127. Гласник Српскога Ученог Друштва, XXXIII, стр. 161.

128. У поменутом Гласнику стр. 162. Писац овијех редака лично је видио ову надгробну плочу и прочитао горњи запис. Она је сад пред црквом, при улазу са западне стране с десна.

129. Из писма од 7. јула 1834. из Новога Пазара кнезу Милошу од Емзи-аге сарајевскога муселима и Ђул-Мустафа-аге.

130. Ово је према писму од 11. јула 1832. писано кнезу Милошу. Види у Академији Наука, у архиви старога Ученога Друштва, бр. 931.

131. Писмо Јована Обреновића из Бруснице Васи Поповићу у Чачак од 24. јула 1831. године. Налази се у Академији Наука, у архиви старога Ученога Друштва, бр. 1009.

132. Писмо Јеврема Обреновића кнезу Милошу од 27. јануара 1832. године.

133. Рађено по Ранкеу, М. И. Шапчанину, М. Ђ. Милићевићу, по Башагићу а највише по оригиналнијем доументима.

134. Ово по званичнијем документима српске књажевске архиве, акта од 1832. године. Бр. 800 од 29. марта, бр. 812 од 29. марта, бр. 813, од 29. марта.

135. Овај посао рађен је по оригиналнијем писмима из времена Хусејинова устанка, по записима савременика, по Ранкеу, Куниберту, по Фра-Батинићу, Башагићу, и по приповјетски Милорада Шапчанина "Хасан-ага".

Напомена стр. 70. другом реду озго. Та пјесма штампана је у Босанском Пријатељу I, стр. 39, књига за годину 1850.

Пјесма гласи:

Синоћ мени ситан ферман дође,
Ситан ферман из Стамбола града,
Дође ферман шехру Сарајеву;
Да скидају башам башалуке
А агама тврде агалуке,
Сарајлије ферман проучиле,
Проучиле, ногом погазиле
Погазиле, у воду бациле:
Иде њима Абдурахман-паша.
И он дође бијелу Зворнику,
Вас је Зворник тембиљ починио,
Па се фати шера Сарајева
И домами седам поглавица:
Он домами Нину барјактара,
До два брата до двије Тамишчије,
И онога старога Бакарију,
И његова сина јединога
И Фејз-агу старог Турнаџију
И младога агу Јењичара.
Када их је паша домамио,
Лепо их је паша дочекао,
На селаму и на ожђелдији,
Ожђелдија: савезане руке
Селам им је погубљене главе.
Ја погуби Пину барјактара
До два брата, до две Тамишчије,
И онога старога Бакарију
И његова сина јединога,
И Фејз-агу, старог Турнаџију,
И младога агу јењичарског,
Када их је паша погубио,
Онда пушћа војску силовиту

Тер је шаље Шеру Сарајеву.
Сарајево тембиљ починио,
Многе, паша, Турке погубио,
Сваку нојџу по џјелу стотину.
Па се фати камена Мостара,
Пофаташе тер их повезаше.
Повезаше младе Мостаране,
Мостарани песму испеваше:
Остај с Богом наше старе мајке,
Довалите наше вјерне љубе:
Ви се младе љубе преудајте,
Ми идем шехер Сарајеву,
Онди ћемо с' млади оженити
Џрном земљом и зеленом травом
И пашином бријеткињом ђордом! –
Одведоше младе Мостаране
Одведоше шехер Сарајеву,
Онди их је паша погубио,
Погубио триста Мостарана,
Па се фати бијела Травника,
Травничане младе похваташе,
Похваташе, тер их повезаше;
Проџвилиле остареле мајке
"Бог убио тријест капетана!
Капетана босанских главара,
Кој' нејмају дина ни имана
Јер пустише једног зулумћара,
Који сијече по избору јунаке,
Тер остају остареле мајке;
Кукајући кано кукавиџе
А преврћућ' кано ластавиџе,
И остају деџа понејака,
Јер немају ни оџа ни мајке,
Куд ће сада кукавиџе сиње?"
– – – – – – – – – – – – – – итд.

Напомена приређивача

Припремајући поновљено издање књиге *Знаменити Срби муслимани* Миленка М. Вукићевића, приређивач се трудио да у највећој мери очува аутентичност и богатство пишчевог изворног језика из 1906. године.

Нека мала прилагођавања су била неминовна и то се претежно односи на осавремењену интерпункцију (додавање тачке иза године итд). Такође се показало за неопходно, ради веће јасноће, изменити изворне изразе *Биоград* и *мљетачки* у савремене *Београд* и *млетачки*.

Све друге језичке и правописне особине пишчевог стила остављене су у свом изворном облику.